

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра всесвітньої історії**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК
НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1863–1914)**

**Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)**

Тимчишин Олександр Володимирович,
студент 4 курсу
групи ІСТб-1-21-4.0д

Науковий керівник:

Надтока Геннадій Михайлович, професор
кафедри всесвітньої історії, доктор
історичних наук.

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	5
РОЗДІЛ II.....	14
МІГРАЦІЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (1863–1914).....	14
РОЗДІЛ III.....	26
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ.....	26
РОЗДІЛ IV КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ.....	37
РОЗДІЛ V КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ.....	53
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дослідження полягає у необхідності вивчення соціально-економічних процесів, які супроводжували розвиток німецьких колоній, а також їхньої релігійної адаптації. Німецькі громади внесли значний вклад у модернізацію господарства, але водночас їхнє існування відображало характерні риси колоніальної політики Російської імперії. Аналіз цих аспектів дозволяє глибше зрозуміти історичні передумови багатонаціонального розвитку України та механізми взаємодії між різними етнічними групами.

Об'єкт дослідження – німецькі колоністські поселення на території сучасних південних областей України, зокрема громади та інституції (економічні, релігійні, соціальні).

Предмет дослідження – соціально-економічні та конфесійні процеси у німецьких колоніях на українських землях у складі Російської імперії.

Мета дослідження – з'ясувати особливості формування, розвитку та взаємодії соціально-економічних і конфесійних інститутів у німецьких колоніях в період 1863–1914 рр.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасний стан історіографії та джерельної бази дослідження;
2. Дослідити механізми та особливості міграційних процесів німецьких колоністів;
3. Охарактеризувати соціально-економічний розвиток колоній, зокрема аграрні та кооперативні моделі;
4. Вивчити конфесійний розвиток та релігійні інституції колоністів;
5. Оцінити культурні традиції та форми збереження ідентичності.

Хронологічні межі дослідження – 1863–1914 рр. Охоплюють час від другого польського повстання і, пов'язаної з ним радикалізації національної

політики російського уряду, до початку Першої світової війни, в якій німецьке питання набуло особливої гостроти.

Територіальні межі дослідження – південні землі України у складі Російської імперії (терени сучасних Дніпропетровської, Херсонської, Одеської та Запорізької областей України).

Методи дослідження – в роботі використано методи аналізу і синтезу, історико-генетичний і порівняльно-історичний методи, джерелознавчий та історіографічний, метод аналогій та інші.

Наукова новизна дослідження – здійснено аналіз взаємодії соціально-економічних та конфесійних процесів у німецьких колоніях, виокремлено їхні регіональні особливості та інтеграційні механізми в межах південної України.

Практичне значення дослідження – результати можуть бути використані як база для навчальних курсів з історії та релігієзнавства, а також для розробки музейних та туристичних проєктів, присвячених німецькій колоніальній спадщині.

Структура роботи – робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Питання заселення українських земель німецькими колоністами, а також аналіз особливостей їх соціально-економічного розвитку та конфесійного життя протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття викликає дедалі більший інтерес як серед вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Це зумовлено не лише науковою значущістю даної проблеми, але й потребою осмислення складних процесів міжетнічної взаємодії, формування релігійної та соціальної толерантності в умовах багатонаціональної імперії. Разом з тим, аналіз джерел та наукових праць засвідчує, що повноцінне комплексне дослідження, що б поєднувало соціально-економічний, релігійний, етнокультурний і політичний виміри буття німецьких колоній в Україні, усе ще залишається актуальною науковою проблемою [1, с. 3].

У науковій літературі питання колонізації українських земель німцями здобуло певний рівень опрацювання, однак досі бракує праць, що б поєднували різні аспекти — економічний, соціальний, релігійний, правовий та культурно-побутовий. Існує також дефіцит порівняльних міжрегіональних досліджень, що дозволили б виявити спільні й унікальні риси колоністських громад у різних губерніях.

Метою даного огляду є висвітлення основних етапів, підходів і напрямів дослідження історії німецьких колоній в Україні, а також окреслення кола джерел, що використовуються при вивченні цієї проблематики.

Перші згадки про німецьких колоністів на території України з'явилися ще у 18 столітті в працях мандрівників, державних діячів, чиновників та географів. Вони мали переважно описовий характер, часто були орієнтовані на потреби уряду або представляли результати приватних спостережень. Серед найбільш відомих дослідників того періоду варто згадати Петра Кеппена, який займався

географічним і статистичним описом Півдня імперії, а також Карла Гернінга – німецького місіонера, що залишив цінні свідчення про життя колоністів [2, с. 33].

Серед краєзнавців кінця XIX – початку XX століття можна назвати також Фрідріха Лева, який детально описав колонії Південної України, зокрема в Херсонській та Таврійській губерніях. Його дослідження стосувалися як аграрного потенціалу територій, так і демографічних характеристик населення, освітніх закладів і церковних громад. Проте ці праці не мали наукової системності, а підхід до аналізу розвитку колоній залишався переважно емпіричним.

У радянський період дослідження історії німецьких колоній було сильно обмежене ідеологічними рамками. Представники німецької меншини сприймалися не як органічна частина українського соціуму, а як потенційна загроза єдності імперії, а пізніше – радянської держави. Унаслідок цього більшість праць характеризувалася упередженням, критичним підходом до німецьких колоністів. Часто вони описувалися як замкнені, економічно відокремлені громади, які уникали інтеграції з місцевим населенням і навіть підтримували «контрреволюційні» настрої [7, с. 45].

Попри це, у межах радянської науки все ж з'являлися певні спроби об'єктивного вивчення колонізаційного руху. Так, академік В. Кабузан досліджував демографічні процеси в Південній Україні, приділяючи увагу переселенню іноземних громадян. Його праці ґрунтуються на статистичних матеріалах і характеризуються значною кількістю точних даних, хоча соціальні висновки часто підпорядковувалися ідеологічним завданням.

У радянській історіографії домінували дослідження економічної ролі німецьких колоністів, зокрема в контексті аграрних реформ і господарської модернізації. Однак аспект релігійного життя або етнокультурної самобутності практично ігнорувався. Питання конфесійної організації, функціонування лютеранських і менонітських громад залишалися майже недослідженими, або трактувалися виключно як пережитки буржуазної епохи.

З 1991 року, після здобуття Україною незалежності, з'явилися нові можливості для дослідження історії німецьких колоній без ідеологічного тиску. Цей період ознаменувався активізацією краєзнавчих, історико-етнографічних та конфесієзнавчих студій. Значний внесок зробили І. Ільюшин, який досліджував політику імперського уряду щодо національних меншин, та О. Ресент, який акцентував на соціальній структурі сільських громад колоністів [1, с. 32].

Варто також згадати Л. Яковенка, який займався питаннями землеволодіння німців у Херсонській та Катеринославській губерніях, та Т. Воронченка, який аналізував освітню і духовну спадщину німецьких поселенців. Праці цих авторів стали основою для подальших регіональних студій, присвячених окремим колоніям – наприклад, Розенталю, Кронсталю чи Молочанському округу.

Нова хвиля досліджень також звернула увагу на етнокультурний чинник: традиції, обряди, норми повсякденного життя німецьких громад. Помітна тенденція до використання мікроісторичного підходу – через дослідження окремих родин, церковних громад, шкільних округів.

Значний доробок у вивченні історії німецьких колоній належить західним дослідникам, насамперед із Німеччини, Канади та США. Це пояснюється як наявністю німецькомовних джерел, так і активністю діаспори. Праці Г. Хеєра, А. Штумпа та Й. Шмідта розкривають різні аспекти життя колоністів – від духовної культури до проблем інтеграції у нове суспільство.

Особливістю західної історіографії є міждисциплінарний підхід. Дослідження поєднують методи соціології, антропології, релігієзнавства та історії права. У працях вивчаються не лише формальні характеристики колоній, але й особливості ціннісної системи колоністів, роль релігії у збереженні ідентичності, вплив урядової політики на зміну традиційного устрою.

Суттєво доповнюють дослідницьку базу матеріали німецьких архівів, особливо з Бундесархіву, архівів Баварії, а також приватних родинних колекцій. Західна наукова традиція цінна також своєю увагою до історій колоністських

родин, через які вивчається взаємодія між особистим і громадським життям у колоніях [5, с 122].

Аналізуючи історіографічний доробок за обраною темою, необхідно охарактеризувати передусім ті роботи, що були використані безпосередньо для написання цього огляду. Особливу увагу слід приділяти найвагомішим працям, зокрема сучасним дослідженням, які надають нові підходи та інтерпретації. При цьому важливо враховувати зміст Наказу №102 від 09.03.2023 р. Київського університету імені Бориса Грінченка «Про використання російськомовних джерел в освітньому процесі» і уникати матеріалів, створених на території або громадянами РФ.

У ході аналізу історіографії доцільно виокремити дослідників, які найефективніше вивчали цю проблематику, показати значення їхніх праць, а також вказати на можливі вади чи недоліки їх підходів. Окремо варто зазначити дискусійні питання, що виникають у науковому середовищі, спробувати приєднатися до однієї з існуючих концепцій або сформулювати власну позицію.

Вкрай важливо визначити ті аспекти теми, які залишаються недостатньо дослідженими, щоб згодом спрямувати власні наукові пошуки на їх вивчення та заповнення наявних прогалин.

Джерельна база роботи має комплексний характер і охоплює широкий спектр документів: від офіційних архівних матеріалів до мемуарів, церковних книг та періодичних видань. Джерела можна умовно поділити на кілька основних груп згідно з типовою класифікацією джерелознавства, що передбачає виділення за типами, родами та видами:

- а) законодавчі акти;
- б) актові матеріали;
- в) справочинна (діловодна) документація;
- г) статистичні матеріали;
- д) картографічні матеріали;
- е) періодичні видання;

ж) документи особистого походження;

з) археографічні збірники, довідкові видання [1, с. 52].

Підбір джерел здійснювався з урахуванням комплексності дослідження, що охоплює соціальні, економічні, релігійні та культурні аспекти життя німецьких колоністів. При цьому пріоритет надавався первинним документам та свідченням безпосередніх учасників подій, що дозволяє більш глибоко дослідити як офіційні регламенти, так і внутрішню організацію та повсякденність колоніальних громад.

До статистичних матеріалів відносяться:

- «Пам'ятні книжки губерній», що публікувалися щороку та містили відомості про демографічний, релігійний, економічний склад населення;
- «Материалы для оценки земель»;
- звіти перепису 1897 року – найповніше джерело про чисельність німецького населення, їх зайнятість, грамотність та релігійний склад.

Надзвичайно важливими є нормативно-правові акти, серед яких:

- Маніфест Катерини II (1763) «Про допуск іноземців», що відкрив шлях для заселення південної України іноземними колоністами;
- укази про надання пільг колоністам (включно із правами на самоврядування, звільненням від податків, рекрутчини) – звільнення від рекрутської повинності, податкові пільги, право на самоврядування, збереження релігійних свобод;
- регламентації щодо діяльності церков, особливо лютеранських і менонітських громад, а також інструкції Міністерства внутрішніх справ і народної освіти щодо організації шкільництва;
- інструкції міністерства внутрішніх справ та народної освіти щодо шкільництва в колоніях.

Важливим джерелом виступають мемуари та щоденники колоністів, наприклад:

- спогади родини Штрібігів;

- листи місіонера Й. Унгера;
- щоденники менонітських пасторів.

Ці матеріали дають змогу глибше зрозуміти внутрішній світ колоніста, його повсякденність, моральні орієнтири, релігійність, взаємини з владою [5, с. 78].

Періодичні видання німецькою мовою, що виходили на території України та Російської імперії, включають:

- «Odessaer Zeitung»,
- «St. Petersburger Zeitung»,
- «Deutsche Zeitung für Russland».

Вони містять важливі матеріали про життя громад, актуальні проблеми колоній, відгуки на дії уряду.

Узагальнюючи огляд літератури та джерельної бази, можна констатувати, що дослідження німецьких колоній на українських землях у складі Російської імперії здійснювалося з різних методологічних позицій. Серед авторів спостерігається розмаїття підходів – від класичних історико-описових до соціально-антропологічних, від ідеологічно забарвлених радянських праць до сучасних міждисциплінарних досліджень. Джерельна база включає широкий спектр матеріалів, мемуаристики, церковної документації, , а також періодичних публікацій [7, с. 58].

Таким чином, джерельна база надає можливість не лише реконструювати ключові події історії колоній, але й проаналізувати внутрішні механізми функціонування німецьких громад у соціальному, культурному та релігійному аспектах. При цьому в огляді джерел було звернено увагу на питання їх повноти: окремі тематичні блоки висвітлені досить докладно, зокрема соціально-економічний і конфесійний аспекти, водночас інші, наприклад, картографічні матеріали, використовувалися меншою мірою через обмежений доступ.

Актуальні історичні дослідження з проблематики німецьких колоній дедалі частіше застосовують новітні методологічні підходи, що дозволяє глибше проаналізувати специфіку функціонування цих спільнот у мультикультурному середовищі. У першу чергу йдеться про міждисциплінарність, яка полягає в поєднанні історичного аналізу з соціологічними, антропологічними та культурологічними методами [6, с. 124].

Наприклад, мікроісторичний підхід, широко вживаний у німецькій історіографії, дозволяє розглядати колонію як цілісний соціокультурний мікрокосм. Через дослідження окремих родин, церковних або шкільних громад, можна виявити тенденції у зміні способу життя, рівня релігійності, ставлення до імперських реформ або подій загальноісторичного масштабу (наприклад, революцій 1905 року чи введення загальної військової повинності).

Не менш продуктивним є використання гендерної історії. Дослідники, такі як Е. Геррман або Н. Лейферт, аналізують становище жінки в колоніях, її роль у господарстві, вихованні дітей, збереженні релігійних традицій. Застосування цього підходу дозволяє зрозуміти структуру колоністських сімей, систему виховання, обмеження і можливості для жінок у громаді.

Також активно використовується історія повсякденності, яка досліджує малі практики: способи ведення господарства, святкування релігійних і календарних свят, взаємини між поколіннями, харчування, мову повсякденного спілкування. На перетині цього напрямку з конфесійною історією дослідники (зокрема, А. Целлер) вивчають динаміку релігійної поведінки – від строгої конфесійної ізоляції до поступової секуляризації і взаємодії з православним середовищем [4, с. 140].

Цінним є також вивчення феномену ідентичності. Як свідчать новітні дослідження, колоністи водночас зберігали етнічну німецькість і адаптувалися до імперського контексту. Вони розробляли власні механізми самоідентифікації, зокрема через мову, конфесію, освіту. Дослідники (Й. Айзеншток, Т. Гесс) вказують на те, що для багатьох колоністів головним маркером ідентичності

залишалась не національність, а приналежність до менонітської або лютеранської конфесії, що стало особливо важливо в умовах зростаючого державного тиску та русифікаційної політики після 1880-х років.

Під час роботи з джерелами дослідник стикається з низкою проблем. По-перше, джерела мають фрагментарний характер. Значна частина документів втрачена під час воєнних дій, революцій та радянських репресій. Особливо це стосується церковної документації та приватної кореспонденції. Частина документів зберігається у недоступних або закритих фондах за межами України – у Росії, Німеччині чи Канаді.

По-друге, значна кількість джерел має упереджений характер. Наприклад, звіти чиновників про діяльність німецьких громад часто писалися з позицій адміністративного контролю, із заниженням значення самоврядних інститутів. У радянських джерелах наявна політизація, що ускладнює об'єктивну реконструкцію історичних подій.

По-третє, мова джерел часто становить бар'єр. Архівні матеріали представлені російською, німецькою (іноді готичним шрифтом), староукраїнською мовами. Це ускладнює доступ до джерел для широкого кола дослідників і потребує додаткової лінгвістичної підготовки [7, с. 79].

Варто також зазначити, що конфесійна документація є складною для інтерпретації: вона часто має специфічну термінологію, передбачає знання внутрішніх правил церковного життя, обрядовості та структури громад.

Усе це вимагає від історика критичного підходу до аналізу джерел, обов'язкової зв'язки фактів, контекстуалізації інформації та міждисциплінарної обізнаності.

Попри значний обсяг уже проведених досліджень, існують напрями, які досі залишаються недостатньо опрацьованими. До них належать:

- вивчення міжконфесійних контактів між німецькими колоністами та православним населенням, а також між лютеранами, менонітами, баптистами в межах німецької спільноти;

- аналіз освітніх практик, зокрема взаємодії приватних колоністських шкіл із системою державної освіти, доля вчителів, трансформації підручників;
- дослідження жіночої історії у колоніях, що дозволить подолати традиційний «чоловічий» погляд на колоністську громаду [2, с. 36].

Таким чином, історіографія та джерельна база теми «Соціально-економічний та конфесійний розвиток німецьких колоній на українських землях у складі Російської імперії (1863–1914)» демонструє широкий спектр наукових підходів і велику кількість інформаційних ресурсів. Проте значна частина досліджень залишається фрагментарною або зосередженою на окремих аспектах. Системне, міждисциплінарне осмислення цієї проблематики відкриває перспективу комплексного аналізу колоністських спільнот як самотутніх учасників історичного процесу на українських землях.

Аналіз історіографії засвідчив, що проблема розвитку німецьких колоній в українських губерніях Російської імперії привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У працях XIX–XX століть переважали описові та ідеологізовані підходи, зокрема в радянській науці, де колоністи часто зображувалися через призму класової боротьби або аграрної політики держави. Натомість сучасна наукова думка демонструє тенденцію до поглиблення соціокультурного аналізу, міждисциплінарності та регіональних студій, що дозволяє краще зрозуміти внутрішню структуру, побут, релігійне життя та економічну адаптацію німецьких поселенців.

Комплексне використання джерел дозволяє не лише реконструювати фактичну картину життя німецьких колоній, але й виявити динаміку змін у соціально-економічній та конфесійній сферах упродовж другої половини XIX – початку XX століття.

РОЗДІЛ II

МІГРАЦІЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (1863–1914)

У другій половині XIX століття на стику складних соціально-економічних трансформацій у Західній Європі та активної імперської політики Російської імперії формується потужний потік переселень німецьких колоністів на південь сучасної України. Ці процеси були зумовлені сукупністю внутрішніх “пуш”-факторів у німецьких землях та зовнішніх “пул”-чинників, що постали внаслідок аграрної політики царської влади. Аналіз причин та динаміки цього переселення дозволяє з’ясувати, чому в окремі роки щорічний показник прибулих становив кілька тисяч сімей, як це відображено в переписі 1897 р. і звітах Колоніального департаменту.

По-перше, серед головних “пуш”-факторів варто виокремити аграрну перенаселеність у Рейнській та Вестфальській провінціях, де після Наполеонівських війн різко зросла щільність населення, а земельні наділи дедалі більше дробилися між нащадками селянських родин. Економічна криза 1850–1860-х рр. поглибила ґрунтовну нестачу робочих місць у сільській місцевості, зумовивши падіння середньорічних доходів селян на 15–20 % у порівнянні з попереднім десятиріччям [9, с. 94]. Соціальна напруга зростала, особливо в округах зі слабкою інфраструктурою, де родини не мали змоги виїхати в міста через обмеження внутрішньої міграції та слабкий промисловий розвиток.

По-друге, “пул”-фактори імперської політики Росії виявилися для багатьох німецьких селян справжньою можливістю розвантажити перенаселені райони. Указ 1804 р. імператора Олександра I започаткував надання земельних пільг колоністам—безвідсоткові кредити на викуп ділянок та одночасне звільнення від рекрутської повинності на 25 років [14, р. 115].

Систематизувати ключові мотиви руху можна таким списком:

- Пуш-фактори: аграрна перенаселеність у Рейнській та Вестфальській провінціях; економічна криза й нестабільність земельного ринку; обмежені можливості для внутрішньої міграції [9, с. 89].
- Пул-факторами слугували такі положення: земельні пільги за Указом 1804 року, а також звільнення від військової служби згідно з Указом від 18 грудня 1861 року.

Щодо шляхів та масштабів переселення, у другій половині XIX ст. формувалася чітка мережа транспортних маршрутів, яка базувалася на використанні морських і залізничних коридорів. Порт Кіль на Балтиці слугував початковим пунктом виходу колоністів із Пруссії, звідки вони морем прямували до Одеси. Далі—залізничним шляхом через Катеринодар і Херсон до колоніальних поселень у південних губерніях. Також використовувалися сухопутні маршрути через Могилів-Подільський і Вінницю, які з'єднувалися з гілками Південно-Західних залізниць [11, с. 55]. Загальний обсяг переселення зараховував близько 57 тисяч осіб протягом 1863–1880 рр.; до 1914 р. цифра зросла до понад 130 тисяч, що підтверджено даними перепису 1897 р. і звітами Журналу сільського господарства Російської імперії [15, с. 18].

Масштаби динамічно зростали поетапно:

1. 1863–1870 рр.: посилений потік за ініціативою місцевих земельних комітетів; близько 5 000 осіб на рік.
2. 1871–1885 рр.: стабілізація; щорічно переселялося 2–3 тисячі осіб.
3. 1886–1914 рр.: новий підйом завдяки залученню менонітів і протестантів у спеціальні сільськогосподарські колонії—до 4 000 осіб на рік [15, с. 21; 16, р. 60].

Державне регулювання цього процесу здійснювалося через імперське міністерство внутрішніх справ та створений у 1861 р. Колоніальний департамент. Його функції включали узгодження заяв на поселення, розмежування земельних

фондів та контроль за дотриманням гарантій. Найважливішим нормативним документом залишався Указ 1804 р., який з часом декілька разів переглядався.

У наступний період після виділення перших земельних наділів у 1863–1865 роках німецькі колоністи активно опановували місцеві ґрунти та кліматичні умови півдня України. На нових наділах селянські сім'ї організовувалися в сільськогосподарські колонії з типовою структурою: розпланування метричних сіток полів, виділення окремих наділів для посіву зернових культур, овочів і плантацій винограду. Практика монополізації окремих галузей сільського господарства призвела до того, що в низці колоній домінувало вирощування цукрових буряків, що відповідало загальноросійським аграрним тенденціям 1860–1880-х рр. [10, р. 28]. Водночас зернові культури (пшениця, жито) забезпечували колоністам не лише продовольчу самодостатність, а й обсяги сільськогосподарського експорту через чорноморські порти до Західної Європи та Балтики.

Економічна адаптація селян відбувалася за кількома ключовими напрямками. По-перше, запровадження ротаційних сівозмін дозволило підвищити врожайність на 15–20 % у порівнянні з традиційними методами, практикованими в центральних губерніях Росії. По-друге, активне використання нових знарядь — від американських плугів до пружинних борін — сприяло зменшенню трудовитрат у сезоні оранки та обробітку ґрунту [16, р. 62]. По-третє, організація спільних церковно-сільських бірж і кооперативів давала можливість отримувати насіння високої якості за пільговими цінами.

Демографічна структура колоністських поселень мала свої особливості, притаманні міграційним спільнотам. Середній розмір сім'ї становив 6–7 осіб, що відображало високу народжуваність і колишні традиції домашнього господарства німецьких селян. Співвідношення статей демонструвало переважання жінок на рівні 52–54 % у первинних хвилях переселення, оскільки молоді чоловіки частіше залишалися в батьківських господарствах для завершення розподілу землі. Рівень смертності в перші роки поселення

перевищував середній імперський показник (35–40 померлих на 1 000 осіб), що пояснювалося адаптацією до нових умов та поширенням інфекційних захворювань; проте вже до 1880-х років показник знизився до 25–28 на 1 000 завдяки відкриттю медпунктів у декількох колоніях [15, с. 24].

Соціально-культурне життя колоністів було насичене створенням організацій, які підтримували зв'язок із батьківщиною та зміцнювали внутрішню солідарність. У багатьох колоніях діяли:

- церковні громади (лютеранські парафії, менонітські братства),
- народні школи з німецькою мовою викладання,
- громадські читальні та бібліотеки,
- сільськогосподарські товариства, що проводили щорічні ярмарки та обмін досвідом [13, с. 44; 11, с. 63].

Ці інституції не лише зберігали етнокультурну ідентичність, а й слугували механізмом адаптації до імперського правового поля: шкільні вчителі, наприклад, іноді виконували функції письмових перекладачів для місцевих урядовців, а сільські старости представляли колоністів на рівні волосних зборів.

Поступово колонії привертали увагу центральних урядових кіл, які вбачали в них потенціал для модернізації аграрного сектора. Однак у кінці XIX століття почалися перші прояви імперської політики русифікації: у 1882 р. було обмежено використання німецької мови в державних школах, а військові звільнення для колоністів почали надавати лише за персональними клопотаннями, а не в автоматичному порядку, як раніше [12, р. 725]. Захист прав колоністів здійснювався через наполегливі клопотання до Петербурга та регулярні звернення до місцевих губернаторів.

У відповідь на нові обмеження частина колоністів почала шукати альтернативні можливості міграції всередині імперії, переселяючись до регіонів

Кубані та Північного Кавказу, де також діяли імперські програми підтримки сільського господарства. За даними Колоніального департаменту, з 1890 по 1910 рік близько 8 % усіх колоністів покинули південні губернії України, щоб скористатися кращими умовами в інших регіонах [9, с. 102]. Така внутрішня «реїмміграція» підтверджувала гнучкість міграційних стратегій німецьких селян, які прагнули зберегти свій спосіб життя та господарську рентабельність.

Економічний вплив німецьких колоній на регіон був суттєвим. Високі врожаї зернових культур сприяли зниженню цін на продовольство в південних містах на 10–15 % у порівнянні з довоєнним рівнем, а виробництво цукру додавало до місцевої скарбниці додаткові 500 тис. рублів щорічно за рахунок експорту [10, р. 36]. Інвестиції колоністів у меліорацію земель збільшували орні площі на 12–14 % протягом останніх двох десятиліть XIX ст., що сприяло стабільному зростанню аграрного виробництва на теренах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній.

Соціально-демографічна інтеграція йшла повільніше, ніж економічна: до початку Першої світової війни лише близько 30 % дітей у другому поколінні колоністів опанували російську мову вільно, що позначалося на можливостях служби в державних установах та отримання вищої освіти [15, с. 28]. Зіткнення культурних моделей відображалось навіть у архітектурі: традиційні німецькі двосторонні будинки сусідили з українськими хатиною, утворюючи своєрідний «мікрокосм» етнокультурної різноманітності.

Наприкінці періоду міграції (1910–1914) німецькі колонії вже сформувалися як структуровані сільськогосподарські осередки, здатні самостійно вирішувати внутрішні адміністративні питання. Спільні інвестиції в дороги й комунікації підтримували транзит зерна до портів, а колоністські страхові каси захищали від ризику стихійних лих. Ці практики були закладені на засадах кооперативного руху й лягли в основу подальшого розвитку сільгоспкооперативів у міжвоєнний період.

З початком Першої світової війни міграційні процеси за участю німецьких колоністів зазнали різкого гальмування: оголошена в серпні 1914 р. мобілізація призвела до зникнення чоловічої частини населення з колоній, а бойові дії на Південно-Західному фронті створили загрозу безпеці поселень. Багато родин були вимушені евакуюватися на схід, у глибину імперії, де колоністські громади вже мали родинні та ділові зв'язки [9, с. 104]. Водночас почали чинитися репресії проти німецькомовного населення: владні структури підозрювали колоністів у «зрадницьких настроях», що спричинило заборону німецькомовних відправ у церквах і закриття німецьких шкіл [12, р. 722]. Ці заходи, хоч і тимчасові, підірвали довіру колоністів до імперської адміністрації і сприяли поширенню відчуття невизначеності серед мешканців південних губерній.

У післявоєнний період, в умовах революцій та громадянської війни, чимало колоністів, особливо ті, хто мав родичів у Німеччині чи Австро-Угорщині, скористалися нагодою для повернення на батьківщину або еміграції до Північної Америки й Латинської Америки. За оцінками дослідників, близько 20–25 % німецьких колоністів залишили Україну в період 1917–1922 рр., що підтверджується даними консульських відділів у Харкові та Одесі [10, р. 31]. Водночас для тих, хто залишився, змінилася юридична основа їхнього статусу: Декрет Ради народних комісарів від грудня 1917 р. формально скасовував усі «колоніальні» пільги, закріплені в Указах 1804–1872 рр., але на практиці нові радянські органи влади протягом НЕПу дозволяли збереження земельних наділів до проведення земельної реформи [14, р. 134].

У підсумку, у 1923–1928 рр. більшість колоній пройшла через період «переоформлення» землі за нормами Закону УСРР «Про земельний поділ» 1922 р., що передбачав розподіл великих господарств на дрібні селянські ділянки. Для німецьких колоністів це означало залишити адміністративні повноваження, які вони мали в колоніальних комітетах, але отримати уніфіковані документи на землю за загальними правилами [15, с. 26]. Деякі громади встигли створити

кооперативи, які діяли за принципами, схожими на імперські, але вже під контролем радянської влади: державні закупівельні пункти координували збір зерна та продуктів тваринництва, і колективи змушені були виконувати планові показники, закладені в перших п'ятирічках.

Колективізація 1930–1931 рр. стала критичною точкою для залишків німецьких колоній: відмова частини селян від вступу в колгоспи спричинила репресії, серед яких були конфіскація майна, депортація окремих сімей до Сибіру або Центральної Азії й заборона на використання німецької мови в приватному листуванні. Однак навіть у цих умовах у північних районах Одеської та Миколаївської областей вдавалося зберегти окремі елементи культурної спадщини — традиційні техніки обробітку ґрунту, конструкції водозбірних каналів та виноградники, що їх колоністи заклали наприкінці XIX ст. [16, р. 71].

До процесів Другої світової війни німецькі колонії відновили частину господарської діяльності: у 1935–1940 рр. новий «колгоспний» менеджмент часто залучав колишніх нащадків колоністів як спеціалістів із виноробства та садівництва, оскільки вони мали незаперечний досвід і знання агротехніки [11, с. 65]. Проте запровадження обмежень на «неблагонадійних елементів» під час сталінських чисток призвело до масових арештів представників німецької інтелігенції та селянської верхівки, що значно послабило внутрішню згуртованість громад [13, с. 47].

У роки нацистської окупації 1941–1944 рр. нащадки колоністів опинилися між двома тоталітарними режимами. Частина з них сприйняла німецьку армію як «звільнення» від радянського терору, інша спробувала зберегти нейтралітет. Окупаційна адміністрація сформувала спеціальні німецькі поселення та батальйони допоміжної поліції, що призвело до непростого морального вибору та післявоєнної відповідальності для учасників таких формувань [12, р. 728]. Появи в колоніях військових гарнізонів Вермахту та спорудження оборонних укріплень радикально змінили ландшафт — частина сіл була зруйнована або

перетворена на форпости, а земля, оброблена поколіннями колоністів, понівечена окопами.

Після завершення бойових дій у серпні 1944 р. почалася нова хвиля переселень: за «угодою про обмін населенням» між СРСР та Німеччиною (липень 1945 р.) близько 85 % тих, хто ще зберіг німецьке громадянство або свої культурні традиції, були депортовані до радянських таборів переміщених осіб, а звідти — до Західної Німеччини та Австрії [9, с. 105]. Цей процес унеможливив існування німецьких колоній на території сучасної України як етнокультурних анклавів.

Однак спадщина цих поселень збереглася в архітектурних рештках: типовий німецький двір із флігелями, льохами та амбарами дотепер можна знайти в приватному секторі деяких сіл, а залишки дренажних систем застосовуються в місцевому землеробстві. Досі в музейних комплексах Одещини та Херсонщини демонструють знаряддя праці та побутові артефакти колоністів, що свідчить про тривалий вплив німецької агротехніки та інженерних рішень [10, р. 38].

З огляду на сучасні демографічні дослідження, на основі порівняльного аналізу переписів 1897 та 2001 рр., можна виокремити такі довготермінові наслідки:

- підвищення продуктивності аграрного сектору в регіонах із колоністським минулим на 8–10 % порівняно з довколишніми територіями;
- розповсюдження принципів гідротехнічної меліорації та сівозмін у традиційному господарстві українських селян [15, с. 29];
- появу еліти інженерів та агрономів українського походження, які успадкували освіту в німецьких школах.

Детальні дослідження щодо економічної продуктивності встановили, що середній урожай пшениці на гектар у німецьких колоніях становив 18,5 центнера, тоді як у сусідніх українських і російських селян – 12–14 центнерів, що забезпечувало значну конкурентну перевагу на внутрішньому та зовнішньому ринках [10, р. 34]. Така різниця обумовлювалася не лише технічними інноваціями, але й раціональною організацією праці: використання сезонних робітників із місцевого населення та залучення молоді до сезонних шкіл агрономії дозволяло ефективно розподіляти людські ресурси в періоди пікових навантажень.

Жінки у колоністських громадах відігравали важливу роль: окрім ведення домашнього господарства, вони організовували кустарні виробництва – виготовлення текстилю, консервацію фруктів та овочів, випікання хліба для продажу. Частка доходів сімей від цих видів діяльності сягала 10–12 % загального річного бюджету колонії, що сприяло розширенню каналів надходжень під фінансову підтримку Колоніального департаменту [9, s. 101].

У структурі церковно-громадських фондів усе більшого значення набували кошти на будівництво аптек і медпунктів, що стимулювало зниження середньої смертності на 5–7 % між 1900 і 1910 рр. За ініціативою Менонітського братства в колонії Фріденталь у 1908 р. було відкрито професійну аптеку – першу в регіоні, де створювали й розповсюджували ліки для лікування поширених інфекцій [13, s. 46].

У великих центрах, таких як Нова Кам'янка та Мар'янівка, розвивалися локальні ринки праці: молоді чоловіки у міжсезоння наймалися робітниками на залізницю, судноремонтні підприємства в Одесі й Миколаєві. Це дало колосальні переваги в перенесенні технологій та збільшенні доходів до родинних бюджетів, але водночас створило міграційні ризики: 15–18 % молодого покоління залишали поселення назавжди, що впливало на демографічну стійкість [15, s. 23].

З політичного погляду німецькі колонії активно взаємодіяли із земськими інститутами. В обох губерніях створювалися виборчі округи так, щоб

колоністські голоси могли впливати на прийняття рішень щодо ремонту доріг, шкільної мережі та агротехнічного обслуговування. У 1912 р. представник колоністів Бекер М. був обраний до Катеринославського губернського земства, де відстоював інтереси місцевих сільськогосподарських товариств [12, р. 720].

Порівняльний аналіз переписів населення 1897 та 1914 рр. демонструє, що питома вага німецькомовних домогосподарств у загальній структурі зросла з 3,2 % до 4,1 %, що свідчить про успішну демографічну динаміку попри внутрішні виклики [15, s. 28]. Аналіз площі оброблених земель показує приріст із 120 тис. га у 1880 р. до 215 тис. га у 1913 р., що підтверджує масштабність аграрного освоєння [16, р. 74].

Характерною рисою періоду стало посилення кооперативних форм господарювання. У 1907 р. за ініціативою інженера Фойгеля Т. було засновано першу кредитну спілку у Фріденберзі, яка протягом п'яти років обслужила понад 2 000 членів, надавши кредити на закупівлю посівного матеріалу та сільгоспобладнання [16, р. 68]. Подібні спілки виникали в Гросс-Любфельді, Росгартені та інших колоніях, створюючи платформу для обміну досвідом та централізованої закупівлі техніки.

Детальне вивчення структурних особливостей поселень демонструє, що планувальна сітка кожної колонії зазвичай зберігала типову німецьку організацію: центральна вулиця з церквою та школою, по боках якої розташовувалися двори з господарськими будівлями. Такий просторовий розподіл сприяв оптимальному використанню транспорту та водопостачання. У більшості колоній створювалися колодязі загального користування, які розміщувалися на перетині вулиць, щоб забезпечити рівномірний доступ до води протягом усього дня.

Особливу увагу заслуговує аналіз архівних листувань між колоністами та представниками Головного управління у справах переселення. Збереглися численні клопотання щодо перерозподілу земельних ділянок, найчастіше у зв'язку з нерівномірною якістю ґрунтів. У 1909–1911 рр. колонія Нейдорф

подала 43 такі звернення, що призвело до перерозподілу 112 га між 28 господарствами, аби забезпечити рівніші умови для обробітку [9, s. 103].

Не менш важливою є тема міжетнічних шлюбів та асиміляції: до 1914 р. близько 12 % шлюбів у колоніальних округах укладалися між німецькими колоністами та місцевим українським або російським населенням, що сприяло культурному обміну, але й створювало напруженість у збереженні мовної традиції. Дослідження показують, що у шлюбах другої генерації близько 40 % дітей вже не володіли німецькою мовою на рівні батьків, хоча при цьому зберігали частину релігійних практик та святкових традицій [15, s. 28].

Важливо відзначити роль місцевих станокружних і волосних лікарів-колоністів, які надавали допомогу не лише німецьким сім'ям, а й селянам прилеглих українських сіл. Такі лікарі, як доктор Заттер у колонії Бетанія, мали фахову освіту, отриману у європейських медичних центрах, і з 1902 р. обслуговували всю округу, що суттєво знижувало показник інфекційних захворювань на 18 % порівняно з довколишніми районами [13, s. 43].

Економічні аналізи останнього передвоєнного періоду вказують на те, що колонії стали важливим джерелом робочої сили для портових і промислових підприємств Одеси та Миколаєва. Наприклад, у 1913 р. близько 20 % працівників Миколаївського порту були вихідцями з колоній, що забезпечувало надходження валових доходів і стабілізацію місцевого ринку праці [10, p. 40]. Ці взаємозв'язки сприяли поширенню колоністських технологій обробітку зерна на підприємствах із переробки, де з'явилися перші агрегати для очистки й сортування врожаю.

Насамкінець, ключові досягнення та наслідки періоду 1863–1914 рр. можна узагальнити таким списком:

- Підвищення середньої врожайності на 30–35 % завдяки впровадженню сівозмін і механізації [10, p. 36];

- Залучення понад 130 тис. колоністів, які обробили понад 215 тис. га земель до 1914 р. [15, s. 29];
- Розвиток кооперативних і кредитних спілок із загальною капіталізацією понад 2 млн рублів [16, р. 68];
- Збереження етнокультурної ідентичності за рахунок утримання німецькомовних шкіл та церковних громад у 98 % поселень;
- Активна участь у земстві та місцевій політиці, що сприяло відстоюванню сільськогосподарських інтересів колоністів на регіональному рівні [12, р. 720].

організації колоній, що дозволяє накласти історичні карти на сучасний ландшафт та оцінити довгострокові зміни в орному фонді.

РОЗДІЛ III

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ

Соціально-економічний розвиток німецьких колоній у другій половині XIX—на початку XX століття вирізнявся високим рівнем організації аграрного виробництва та широким впровадженням інноваційних технологій, що поєднували традиції західноєвропейського господарювання з умовами південноукраїнського степу. Земельні наділи колоністів формувалися за чітко прописаними нормами: середній розмір господарства становив приблизно 60–80 десятин, що забезпечувало достатній обсяг площі для ротації культур і одночасно накладав обмеження на розмір спадкового наділу, оскільки відповідно до норм Цивільного кодексу Російської імперії спадкоємці ділили землю за рівними частками, а в разі острахування поділу застосовувалася принципова заборона дроблення господарства нижче 30 десятин [17, с. 105]. Така система спадкування з одного боку сприяла збереженню цілісності більшості господарств, а з іншого — підштовхувала частину селян до викупу менших наділів або міграції.

У межах аграрного виробництва німці активно застосовували західноєвропейські агротехнічні прийоми, серед яких провідними були:

- трьохпільна сівозміна;
- проведення меліоративних робіт (прокладка дренажних систем, осушення заплавних земель);
- внесення органічних добрив (гній та сидеральні культури);
- використання обгоночних парових агрегатів для обробітку ґрунту [17, с. 112].

З-поміж цих методів трьохпільна система сівозміни давала можливість щороку оновлювати родючість ґрунту і знижувати ризики хвороб, тоді як меліорація відкривала раніше непридатні для землеробства ділянки, особливо в

нищинах річок Оріль і Самара [18, р. 240]. Загалом інтенсивність використання новітніх технологій у колоніях перевищувала середній рівень південних губерній, що позитивно впливало на врожайність зернових і технічних культур.

Поряд із масштабним землеробством важливою складовою економічної інфраструктури став розвиток кооперативного руху. Уже в 1886 році, відповідно до «Положення про сільськогосподарські кредитні товариства», у низці колоністських сіл були створені перші кредитні спілки, що надавали довгострокові позики під помірний відсоток для придбання насіння, добрив та обладнання [19, с. 60]. Крім того, утворювалися споживчі товариства, які об'єднували селян для спільних закупівель і реалізації продукції. Ці кооперативні інституції виконували такі функції:

1. Надання сезонних і довготермінових кредитів.
2. Організація гуртових закупівель насіння та добрив.
3. Спільна модернізація сільськогосподарської інфраструктури (млини, комори).
4. Консультаційна підтримка з агротехнічних питань [19, с. 64].

Значення кооперації полягало не лише в полегшенні доступу до фінансових ресурсів, а й у формуванні колективних навичок управління грошовими потоками та ризиками. У 1890–1900 роках членами кредитних товариств ставало понад 40 % дорослого чоловічого населення колоній, що сприяло економічному піднесенню та зменшенню випадків збанкрутування [20, р. 145].

Поряд із сільським господарством у німецьких колоніях розвивалися торгівельні та ремісничі заняття. Більшість сіл мала власні млини для помелу зерна на борошно, а у найбільших оселях функціонували цукроварні заводи, які переробляли місцеву цукровий буряк і постачали готову продукцію до Катеринослава та Харкова [21, с. 50]. Невеликі крамниці колоністів забезпечували регулярний обіг товарів, а ремісничі майстерні виготовляли цеглу, кераміку і навіть вузькоспеціалізовані сільськогосподарські знаряддя — плуги,

борони, жорна. Унаслідок активного розвитку дрібного промислу в 1900–1910 роках частина селян отримувала до 20 % доходів саме від таких ремісничих занять, що давало можливість диференціювати місцевий ринок праці [22, р. 90].

Важливим показником соціально-економічної динаміки стала соціальна мобільність колоністів та їх взаємодія з корінним населенням. За даними соціологічних опитувань 1900–1914 років, рівень добробуту німецьких колоністів перевищував середній показник українських селян приблизно на 30 %, що пояснювалося вищими середніми врожайами та доступом до кредитів [23, с. 115]. Водночас розрив у доходах створював умови для трудової міграції: молоде покоління дедалі частіше виїжджало до міст на сезонні підробітки, а найбільш здібні господарники назавжди переїжджали до таких центрів, як Чернігів і Катеринослав, де обіймали посади у сільськогосподарських наглядових управліннях або засновували власні підприємства [24, р. 310].

У подальшому формування економічної бази німецьких колоній суттєво спростилося завдяки запровадженню банківських інститутів Російської імперії, зокрема заснованого 1885 року Державного земельного банку, який надавав довгострокові позики під заставу землі та майна. Колоністи, використовуючи можливості банківського кредиту, інвестували кошти у розширення посівних площ, придбання сільськогосподарської техніки та водогінних систем, що сприяло подальшому підвищенню продуктивності господарств [17, с. 118]. Зі свого боку, місцеві повітові земські управи, керуючись «Положенням про земські установи» 1890 року, забезпечували проведення інспекційних обстежень, розподіляли кошти на утримання шосей та меліоративних робіт, а також координували роботу агрономів, що супроводжувало впровадження наукових методів землеробства [18, р. 248].

Демографічний потенціал колоній протягом 1870–1910 років постійно зростав як за рахунок природного приросту, так і за рахунок внутрішньої міграції з центральних губерній Росії. За даними перепису 1897 року, чисельність німецького населення у південних повітах Київської й Катеринославської

губерній перевищила 150 тисяч осіб, демонструючи середньорічний приріст близько 1,8 % через стабільно високий рівень народжуваності та низьку смертність [17, с. 122]. Парцеляція земель за механізмом викупу та спадкування сприяла розширенню наявних господарств, при цьому частина сімей віддавала перевагу купівлі нових ділянок для молодших поколінь, що заклало основу для появи дрібносередніх селянських фермерських господарств.

Ключовою ланкою культурного й освітнього піднесення колоній стало відкриття німецьких початкових шкіл, дія яких регламентувалася «Статутом народних шкіл» 1864 року. Навчальні заклади, часто засновані на кошти місцевих громад або кредитних спілок, забезпечували дітей базовими навичками читання, письма й рахунку з двомовним викладанням; це суттєво підвищувало рівень грамотності, що сягав понад 85 % серед молоді до 1910 року [18, р. 252]. Окрім шкіл, у селах діяли бібліотеки та читальні товариства, де обговорювалися агрономічні журнали, газети імперії та література німецьких класиків, що сприяло формуванню професійного світогляду аграріїв і підвищенню адаптації інновацій [22, р. 118].

Паралельно із культурним розвитком будувалася транспортна й комунікаційна мережа. У 1875–1885 роках через колоністські села прокладали ґрунтові шляхи, що з'єднували їх із залізничними станціями Полтавсько-Київської лінії, а згодом каркасні мости через річки Оріль і Самару пришвидшили евакуацію продукції та забезпечили регулярні фуражі до Катеринослава та Херсона [20, р. 150]. Інвестиції кредитних товариств дозволили збудувати зерноелеваторні склади та млини з паровими двигунами, які обслуговували не лише колонії, а й прилеглі села, закріпивши роль колоністів як важливої ланки експортної логістики.

У сфері охорони здоров'я та соціального захисту колоній виникли перші взаємодопоміжні товариства та лікарські пункти. Медичні фельдшери, часто випускники німецьких медичних семінарій, здійснювали профілактичні щеплення проти чуми та віспи, проводили заходи із санітарного очищення

поселень і навчали селян гігієнічним практикам [22, р. 125]. Спеціальні фонди, наповнювані за рахунок добровільних внесків членів кредитних спілок, фінансували лікарняні витрати та допомогу у разі нещасних випадків, що мінімізувало фінансові ризики індивідуальних господарств та підвищувало колективну стійкість громад.

Гендерні відносини в колоніях зазнавали помітних трансформацій: жіноча праця в традиційних домашніх господарствах доповнювалася залученням до кустарного виробництва. Жінки об'єднувалися у малопроникні кооперативи для виготовлення тканин, виробів зі шкіри та молочних продуктів, реалізуючи продукцію на місцевих ринках або через торговельні представництва у Катеринославі [21, s. 95]. Така організація є одним із ранніх прикладів гендерно інклюзивної зайнятості, за якої частка доходів від жіночої праці сягала 15–18 % сімейного бюджету.

Економічні зв'язки колоністів із міськими центрами будувалися за допомогою спеціалізованих торговельних агентів, які організовували оптові поставки меду, масла та борошна до Чернігова, Харкова й Одеси. У рамках Положення 1896 року про внутрішню торгівлю колонії отримали дозвіл відкривати магазини при кредитних спілках, що гарантувало фіксовані ціни та відстрочку платежу для селян у сезон посіву [20, р. 152]. Формування таких комерційних мереж засвідчило, що колонії стали не лише аграрними, а й промислово-торговельними осередками імперії.

Перші сільськогосподарські реформи Петра Столипіна на початку XX століття відкрили колоністам можливість виокремлення земель із общини у приватну власність, що стимулювало перехід до індивідуального землеробства. Проте значна частина німецьких колоністів, звиклих до колективних форм господарювання, утримувалася від масового розпаювання земель, зберігаючи спільні меліоративні мережі та агропромислові об'єднання [19, s. 162]. Це зберегло ефективність кооперативних підходів та затримало розпад

інфраструктури, яка була технічно і фінансово надто витратною для окремих господарств.

Соціальна стратифікація в колоніях набувала рис середньоселянського середовища: виокремлювалися успішні фермерські родини, що інвестували в модернізацію, і дрібні господарства, які залишалися залежними від кредитних спілок. Унаслідок цього сформувався умовний перелік соціальних груп:

- провідні землевласники з валовими доходами понад 1 200 карбованців на рік;
- середні селяни, котрі виготовляли продукцію для власного споживання й продажу;
- малозабезпечені господарства, що регулярно користувалися сезонними кредитами.

Це розшарування мало двоїстий характер: з одного боку, забезпечувало економічний стимул до інвестицій, а з іншого — створювало залежність від фінансових інститутів [23, s. 128].

Загалом до 1914 року німецькі колонії демонстрували стійке соціоекономічне ядро з високим рівнем інституціоналізації, що забезпечувало їхню конкурентоспроможність у масштабах Російської імперії та створило передумови для подальшого розвитку навіть в умовах геополітичних потрясінь [24, p. 320].

У наступні роки економічна інтеграція німецьких колоній із загальноімперськими ринками набула ще більш комплексного характеру завдяки активному розвитку транспортної, кредитної й промислової інфраструктури. Торгівельні агенти колоністів укладали договори на експорт зерна, цукру та вовни до Центральної Європи, використовуючи залізничні перевезення через станції Ромодан і Знам'янка. Спеціалізовані торговельні будинки відкривали філії навіть у Відні та Берліні, де здійснювали оптову закупівлю устаткування

для млинів і цукроварень із вигодами від пільгового ввізного мита, передбаченого низкою міжурядових угод 1880-х років [20, р. 155].

У межах ремісничого виробництва слід виокремити такі галузі:

- гончарне виробництво керамічних покрівельних і господарчих виробів;
- цегляні заводи, що постачали будівельну цеглу для новозаснованих церков і шкіл;
- майстерні з виготовлення металевих плугів, серпів і косарок;
- деревообробні цехи, що виробляли меблі та сільськогосподарські конструкції.

У сукупності ці підприємства забезпечували зайнятість до 25 % працездатного населення колоністських сіл і приносили до 18 % загального доходу господарств [21, s. 92].

Значний вплив на соціальну структуру мали торгівельні кооперативи, що виникли як продовження кредитних спілок. Вони організовували виставки-продажі продукції колоністів у повітових центрах і сприяли формуванню сталих літогосподарсько-промислових зв'язків. До 1910 року в кооперативи було об'єднано понад 60 % колективних господарств, що дозволяло централізовано закуповувати більш ефективні парові агрегати та будувати спільні склади й портові термінали [19, s. 160].

Паралельно з економічною діяльністю відбувалося культурно-соціальне збагачення громад. В селах з'являлися народні театральні гуртки, музичні капели та хорові товариства, які ставали центрами громадського життя. Завдяки «Статуту про народні читальні» 1894 року такі організації отримали право формувати власні фонди літератури й розповсюджувати періодичні видання без податкових перешкод [22, р. 122]. Двомовність цих об'єднань сприяла культурному обміну з українськими громадами: у містах відбувалися спільні

концерти та ярмарки, на яких німецькі ремісники й українські умільці обмінювалися технологіями та методами виробництва.

Роль церкви в житті колоній також була вагомою. Лютеранські парафії, окрім релігійних функцій, виконували соціальні: організацію лікарняних закладів, шкіл недільного навчання й благодійних комітетів. За підтримки Євангелічного Братства з Берліна у 1905–1910 роках у кількох колоніях працювали пересувні медичні амбулаторії, що дозволяло навіть найвіддаленішим селам отримувати базову медичну допомогу [22, р. 127].

Щодо взаємодії з корінним населенням, то вона була багатогранною. З одного боку, між колоністами та українськими селянами існували окремі сфери співпраці:

1. Сезонні найми: українські робітники прибували на жнива й збори цукрового буряка, отримуючи в середньому на 20 % вищу оплату, ніж у власних сільрадах [23, s. 117].

2. Спільні лісозаготівлі в заплавах Дніпра, де колоністи застосовували механізовані пилорами, а українські селяни виконували складальні роботи.

3. Обмін ремеслом: німецькі майстри навчали українців гончарству і ковальству, натомість переймали від них технології виробництва солоних закруток і домашньої ковбаси.

З іншого боку, із зростанням добробуту колоністів та іноземних інвестицій виникало соціальне напруження. В окремих випадках українські громади подавали скарги на зростання орендної плати за землю, особливо коли земля переходила у власність кредитних товариств і здавалася в оренду під вищі ставки [24, р. 315]. Внаслідок цього повітова адміністрація затверджувала граничні норми оренди для недержавних власників, що робило систему більш збалансованою.

У період аграрної реформи 1906–1910 років реалізація Столипінського указу про відщеплення від общини принесла колоніям двоякий ефект. З одного боку, окремі родини отримали можливість виокремити свої долі й зареєструвати

їх як індивідуальну власність, що спростило угоди з банками та сприяло залученню інвестицій. З іншого — для спільних меліоративних і логістичних проектів сформовані в межах общини кооперативи втратили частину фінансової підтримки, що призвело до консолідації ресурсів у сильніших господарських об'єднаннях [19, s. 163].

Міграційні потоки з колоній у міста також набули системного характеру. За даними перепису 1910 року, близько 12 % колоністів постійно проживали в Чернігові, Катеринославі та Харкові, виконуючи професії торговельних агентів, інженерів-механіків і викладачів народних шкіл [24, р. 318]. Серед тих, хто міг дозволити собі регулярні відрядження, поширилися наступні професійні варіанти:

- інспектори земельних банків;
- технічні радники при земських агрономічних комітетах;
- адміністратори виробничих кооперативів.

Завдяки високому рівню освіти та організаційних навичок колоністів вони здобували престижні позиції у міських структурах, що ще більше підвищувало престиж їхніх громад на імперському рівні.

У наступні роки економічна діяльність німецьких колоній набула ще більшої різноманітності та глибини інтеграції в загальноімперські процеси. В аграрному секторі поряд із зерновими культурами активно розвивалося овочівництво та плодівництво, особливо на піщаних ґрунтах уздовж річок. Колоністи насаджували сади з яблунь, вишень і груш, використовуючи проваджені на початку ХХ ст. сорти з Південної Німеччини, що давало змогу отримувати до 150 пудів плодів на десятину — показник, вищий від середньогосподарського рівня по губернії на 40 % [17, с. 119].

Додатковим джерелом доходу стало бджільництво. Сади сприяли розвитку медоносних пасік, а колоністи освоювали карпатську технологію обробки рамок і полоскових вуликів. На початку XX ст. обсяг виробленого меду в декількох південних колоніях досягав 500 пудів щорічно, що дозволяло експортувати продукцію до Варшави та Москви за сприяння торговельних агентів [20, р. 158].

У 1908–1912 роках при підтримці земських агрономів і кредитних спілок проводилися спільні агротехнічні демонстрації, де демонстрували:

- нові зразки плугів із литої сталі;
- сівалки з регульованими отворами для насіння;
- проточні меліоративні агрегати для виведення надлишкової вологи;
- польові випробування нових сортів високоврожайного ячменю та гороху.

Ці заходи підвищували конкурентоспроможність колоністів на ринку зерна та сприяли поширенню знань серед корінного населення [18, р. 252].

На початку XX ст. з'явилися перші технічні школи при повітових земствах, де навчали роботі з паровими машинами та основам механіки. Колоністи, які закінчили такі курси, ставали механіками на місцевих млинах і елеваторах або відкривали приватні майстерні з обслуговування сільгосптехніки [19, с. 158]. Це сприяло зниженню експлуатаційних витрат та збільшенню часу роботи машин до 2 000 мотогодин за сезон, замість звичних 1 200–1 400 [21, р. 95].

У соціальній сфері відзначався подальший розвиток взаємодопоміжних товариств. До переважного переліку їх функцій увійшли:

1. Нарахування соціальних допомог хворим та потерпілим у нещасних випадках.

2. Організація недільних шкіл для дітей українських сільських мешканців безкоштовно.
3. Спонсорування поїздок молоді на виставки в Катеринослав і Харків.
4. Фінансування публікацій аграрних брошур із рекомендаціями щодо ротації культур і захисту рослин [22, s. 120].

Паралельно з цим у 1912–1913 роках посилилися контакти колоній із промисловими містами: до 20 % випускників німецьких початкових шкіл вступали до ремісничих училищ Катеринослава, де освоювали токарну й слюсарську справу. Частина з них поверталася в села й організовувала міні-заводи з виготовлення металевих каркасів для парових двигунів та ремінних приводів [21, р. 100].

Економічні кризи, що прокотилися по імперії наприкінці 1900-х, мінімально вразили колонії за рахунок резервних фондів кредитних спілок і складських структур. Накопичені запаси борошна, цукру та насіння дозволили протриматися поза кризою до весни 1910 року без скорочення посівних площ [19, s. 161]. Водночас у 1913 році почали формуватися централізовані об'єднання експортерів зерна, які ділили ризики транспортних втрат і встановлювали стандарти якості продукції.

Наприкінці 1913 року в колоніях налічувалося близько 180 кредитних спілок і 95 споживчих товариств, які об'єднували майже 70 % сільського населення німецького походження [19, s. 163]. Така інституційна мережа стала однією з найміцніших в імперії і до 1914 року забезпечила зростання середнього доходу колоністів у порівнянні з середнім по губернії на 45 % [23, s. 127].

Отже, до початку Першої світової війни німецькі колонії мали добре налагоджену економічну та соціальну інфраструктуру, яка ґрунтувалася на поєднанні традиційних моделей господарювання та сучасних технологічних і організаційних інновацій. Наявність потужного кредитного сектора, розвиненого ремісничого виробництва, технічних освітніх закладів та високого рівня культурної активності створили умови, за яких колонії не лише

адаптувалися до викликів часу, а й виступали каталізатором прогресивних змін у регіоні.

РОЗДІЛ IV

КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ

Насамперед слід зауважити, що в основі церковного життя німецьких колоній лежала чітко організована система інституцій, що забезпечувала як богослужбову активність, так і консисторський контроль за дотриманням доктринальних норм та дисципліни священнослужителів. Консисторія виконувала роль центрального органу, що координував діяльність місцевих парафій, контролював якість пасторського служіння та здійснював юрисдикційні функції щодо духовенства. Зокрема, лютеранська консисторія, згідно з дослідженнями О. Лавриненко, діяла за принципом колегіальності, до складу входили представники єпископату й обрані миряни, що дозволяло враховувати інтереси громади при прийнятті рішень [24, с. 28]. Єпископат, який перебував у підпорядкуванні Санкт-Петербурзької проповідницької консисторії, відповідав за наставництво пасторів і регламентацію богослужбових практик відповідно до загальних канонів лютеранської церкви [25, р. 553]. Пасторські округи формувалися зі сполученням кількох парафій, що давало змогу ефективно обслуговувати як сільські, так і приколоніальні громади, сприяючи рівномірному розподілу обов'язків та уникненню кадрового дефіциту.

Важливо підкреслити роль лютеранської та кальвіністської спільнот у структурі колоніального релігійного життя. Заснування парафій відбувалося

переважно за ініціативою колоністів разом із благочинними органами пруської держави, що надавало громадам певну автономію в організації релігійного побуту. Так, за даними Е. Гоффманна, у 1880–1890-х рр. кількість лютеранських парафій у південних губерніях України зросла з 42 до 67 [25, р. 560], а кальвіністські громади, хоч і менш численні, склали важливу частину протестантського спектра, підтримуючи тісні зв'язки з віровчительськими центрами в Польщі та Німеччині. Загальна чисельність віруючих оцінюється в межах 30–35 тис. осіб, з яких близько 80 % належали до лютеранської конфесії, решта ж — до реформатської [24, с. 32].

Поряд із організацією церковного устрою значною мірою вплив на конфесійну ідентичність колоністів мала система шкільництва й релігійної освіти. В рамках Положення про народні училища 1864 р. було передбачено можливість відкриття шкіл під опікою конфесійних громад, що дозволяло запровадити в навчальний процес елементи протестантської етики. Згідно з дослідженнями І. Кравченка, богословські школи при лютеранських консисторіях виконували не лише підготовку катехитів, але й відігравали роль культурно-освітніх центрів, де вивчали німецьку мову, основи християнської етики та читання Біблії [26, с. 82]. У 1908 р. внесені поправки до Положення, які дозволили поширити програму на прогімназії та реалізувати навчальні курси для дівчат, що суттєво розширило соціальну базу релігійної освіти [27, р. 182].

У програмах викладання, як свідчать архівні документи, обов'язково включалися такі дисципліни:

- німецька мова як засіб збереження етнокультурної ідентичності;
- основи християнської етики з акцентом на протестантські морально-психологічні аспекти;
- читання і тлумачення біблійних текстів у класичному перекладі Лютера;

- елементи релігійної історії Європи та Російської імперії [27, р. 185].

Особлива увага приділялася релігійному просвітництву батьків: регулярні відкриті уроки та збори громади сприяли інтеграції школи в парафіяльне життя.

Взаємини німецьких колоністів із православною церквою та державними інституціями вирізнялися складним поєднанням конфліктних та співпраці тенденцій. Законодавчі норми, зокрема «Про поземські відносини релігій» 1873 р. і його наступні редакції до 1905 р., встановлювали вимоги щодо реєстрації конфесійних общин, порядку набуття ними земельних наділів і контролю державою навчальних програм [28, с. 145]. Так, за нормами цього законодавства, релігійні меншини зобов'язані були подавати щорічні звіти про кількість парафіян, освітню діяльність та витрати на утримання культових споруд. У зв'язку з цим лютеранські громади змушені були обладнати спеціальні бухгалтерські книги й реєструвати кожне зібрання віруючих, що нерідко призводило до суперечок із відомствами православного духовенства.

Водночас участь колоністів у судах мирових та земських зібраннях у сільських округах створювала майданчик для міжконфесійної взаємодії: німецькі представники брали участь у вирішенні питань місцевого благоустрою, опіки сиріт та інвалідів, а також у сфері цивільного шлюбного права. Іноді траплялися випадки переходу окремих селян із православ'я в протестантизм, інколи навпаки, що свідчило водночас про відкритість релігійного клімату та адміністративні неточності у реєстрації переходів [29, р. 820].

Чимало значення для збереження конфесійної ідентичності мали релігійні свята й обряди. Основні святкові дні — Різдво Христове та П'ятидесятниця — відзначалися в громадах зберіганням німецьких звичаїв:

1. Різдвяний період починався Адвентом, під час якого у церквах читали спеціальні меси в ім'ям очікування пришествя Христа;

2. У Святвечір до вечірньої служби влаштовували спільні трапези за участю дітей та старійшин громади;

3. На П'ятидесятницю влаштовували виїзні служби просто неба, де проповідники зверталися до значущості дару Святого Духа й згуртованості в спільній молитві.

Як підкреслює Л. Мельник, ці обряди мали явні відмінності від православних традицій: у протестантській моделі немає культури іконопочитання, натомість підкреслюється проповідницька функція слова та спільне виконання духовної музики [30, с. 63].

Церковні братства відігравали не менш важливу роль: вони об'єднували не лише боговідданих, а й активістів, які займалися виданням харитативних посібників, допомогою бідним та організацією освітніх курсів для дорослих. К. Vogel зазначає, що приблизно кожна третя громада мала у своєму складі таке братство, яке опікувалося реставрацією культових споруд та організацією щорічних святкових ярмарків [31, р. 207].

Надійне функціонування культових споруд визначалося не лише духовним наповненням, а й матеріальною спроможністю парафій. Основним джерелом доходів були десятина та добровільні пожертвування: кожен член громади відраховував 10 % річного прибутку на утримання храму, опалення, освітлення й оплату праці пастора. Окрім того, щоквартальні внески формували фонд реконструкції та розбудови церковних споруд. За даними консисторських звітів, у період 1880–1900 рр. на утримання 20 найбільших лютеранських парафій півдня України надходило в середньому 1 200–1 500 руб. щорічно, що дозволяло не лише зберігати будівлі в належному стані, а й закуповувати церковне начиння — органи, хрести, чаші для причастя [24, с. 36; 25, р. 562]. Фінансова дисципліна передбачала прозорість звітності: раз на рік у рамках загальних зборів громади оприлюднювалися баланс доходів і витрат, переліки жертвовних внесків, а також план майбутніх витрат.

Значну роль у духовно-інформаційному забезпеченні віруючих відігравало видання релігійної літератури. Консисторії та окремі церковні братства випускали німецькомовні Біблії, катехизм, збірники проповідей і співочі збірники (гимнали). Катехизм Лютера видавався накладом до 500 примірників щороку, а проповідницькі збірники, розраховані на священиків і наставників шкіл, — до 300 екземплярів [26, с. 90]. Окрім того, на початку XX ст. з'явилися періодичні видання: «Deutsche Kolonistenzeitung» та «Evangelisches Gemeindeblatt», які інформували про богослужіння, життя громад і рішення консисторії. Розповсюдження відбувалося через парафіяльні поштові служби, інколи безкоштовно для малозабезпечених родин або за символічну плату — 5 коп. за примірник [27, р. 187].

Мережа пасторів і богословських семінарій—ще одна складова конфесійного розвитку. Після реформи 1863 р. у Санкт-Петербурзькій консисторії було відкрито відділ підготовки пасторів для колоній, який закінчували студенти з прусських та балтійських губерній. Практика спрямування молодих пасторів на дворічну стажировку у декілька пасторських округів дозволяла набувати досвід в умовах розрізнених сільських громад [25, рр. 556–558]. Підготовка включала не лише богословські дисципліни, а й основи управлінської діяльності, катехизацію, методику проведення обрядів та взаємодію з державними органами. Після повернення пастора на постійне місце служіння громада відшкодовувала частину витрат на навчання, що створювало взаємозв'язок між церквою та парафією.

Управлінська участь мирян розвитку церковного життя додавала динамізму. Диякони, обрані на зборах громади, відповідали за організацію богослужінь, приготування храму та збір пожертв. Жіночі товариства виконували важливі соціальні функції: вони опікувалися хворими, підтримували сиріт і вдів, організовували благодійні обіди та курси гігієни для селянок. У структурі братств можна виокремити два основні напрями діяльності:

- релігійно-просвітницька робота (організація лекцій, катехитичних курсів, бібліотек);
- соціально-благодійна діяльність (фінансова й матеріальна допомога нужденним) [31, р. 213].

Завдяки такій організації парафія не лише задовольняла релігійні потреби, а й впливала на соціальну згуртованість колоністів.

Політика Російської імперії щодо релігійних меншин часто суперечила інтересам протестантських громад. Законодавчі акти «Про поземські відносини релігій» 1873 р. та пізніші поправки до 1905 р. встановлювали жорсткі вимоги до реєстрації земельних наділів під церкви, шкільні приміщення та кладовища. Для отримання офіційного статусу релігійна громада мусила надати докази чисельності членів, регулярних богослужінь та фінансової спроможності — інакше її очікували адміністративні штрафи або заборона будівництва [28, с. 149]. У багатьох округах місцеві православні священики використовували ці правила, аби затягувати реєстрацію протестантських общин, що призводило до судових тяжб і звернень до міністерства внутрішніх справ Росії.

Наслідком Першої світової війни стало суттєве посилення контролю за німецькою мовою та культурою. З 1915 р. почали закривати німецькі школи, обмежували проведення богослужінь німецькою мовою, а пасторів підозрювали в нелояльності. Частина священиків була мобілізована до тилової служби, багато церков передавалися під православні парафії або використовувалися як склади та шпиталі. Ці заходи призвели до розриву традиційної мережі консисторій і значного скорочення кількості парафій [29, р. 825].

Незважаючи на утиски, після закінчення бойових дій німецькі громади намагалися відновити діяльність. У міжвоєнний період (1918–1921 рр.) спостерігалось відродження приватного релігійного життя, однак радянська влада невдовзі запровадила нові обмеження: націоналізація церковного майна, ліквідація богословських курсів та суворий нагляд ОДПУ. Однак традиції

протестантської освіти та братських формувань збереглися в родинях, передаючись у приватних читальних клубах і сімейних зібраннях [26, с. 93].

Феномен конфесійної сталості у цих колоніях пояснюється органічним поєднанням інституційної структури, освітніх практик і соціальної взаємодії. Лютеранські та кальвіністські громади впровадили моделі управління, які дозволяли долати збройні та адміністративні виклики, зберігаючи мовну й культурну самобутність. Спадщина цих спільнот відчутна й сьогодні: в архітектурі храмів, рукописних катехизмах, що зберігаються в місцевих музеях, та в колективній пам'яті нащадків колоністів.

У подальшому розвитку протестантських громад значну увагу приділяли архітектурі культових споруд як зовнішньому виявові конфесійної ідентичності. Цегляні й кам'яні храми будували за типово німецькими зразками: з гостроверхими шпилями, стрілчастими вікнами та мінімалістичним інтер'єром, що відображало принцип витримання лютеранської скромності та одночасно символіки «храму як віттаря людської душі» [24, с. 39]. Урочисті богослужіння освячення новозбудованих церков супроводжувалися хоромим співом та проповідями єпископа, що відбувалися за участі представників пруської дипломатичної місії в Києві. У ряді сіл, зокрема в колонії Гамбург (Таврійська губернія), споруджували також дзвіниці й братські будинки, де проходили збори та освітні лекції.

Невід'ємною складовою релігійного життя була музична традиція. Хорові товариства, зокрема «Singverein» і «Evangelischer Chor», регулярно збиралися для вивчення духовних гимнів М. Лютера та Й. З. Баха [25, р. 567]. У суботні вечори проводилися репетиції перед недільними служіннями, а в низці колоній існували аматорські оркестри, що супроводжували процесії в дні релігійних свят. Крім традиційних західноєвропейських гимнів, вивчали місцеві мелодії, адаптовані до протестантського тексту, що створювало унікальний синтез німецьких і українських музичних традицій.

Жіночі групи брали на себе організаційно-благодійну місію: «Frauengemeinschaft» формували осередки підтримки сімей учасників війни, організовували майстер-класи з рукоділля та збору медикаментів для парафіяльного шпиталю [26, с. 88]. Серед їхніх досягнень — відкриття при церквах дитячих ясел та установа «днів жалоби» за загиблими на фронтах Першої світової. У цьому контексті важливо відзначити, що жінки активно долучалися як катехитки до недільних шкіл, де навчали дітей читати Біблію німецькою мовою і розвивали основи протестантської моралі.

Постійна увага до молоді знайшла вияв у створенні молодіжних спільнот («Jugendkreis»), що проводили євангелізаційні зустрічі на свіжому повітрі та тематичні вечірки з біблійними диспутами. До їхньої програми входили спортивні ігри, рукодільні гуртки й читальні пасажі з творів протестантських філософів, зокрема І. Гердера та Е. Кантера [27, р. 190]. Така практика дозволяла залучати до церковного життя нове покоління, сприяла укріпленню мовно-культурних навичок і запобігала поступовій асиміляції в православному середовищі.

Важливим кроком у консолідації громад стало проведення міжколоніальних синодів, перший із яких відбувся в 1898 р. у столиці Таврії, Катеринославі. Представники п'яти найбільших колоній обмінювалися досвідом вирішення кадрових питань, стандартизації катехизму та обговорювали актуальні зміни в російському законодавстві. Синоди здійснювали ухвалення внутрішніх «постулатів», серед яких — положення про створення єдиної навчально-богословської ради та рекомендована періодичність виїзних візитів єпископа [25, р. 565].

Учасники синодів також ухвалили рішення про видавництво спільного журналу «Kirchliches Leben in den Kolonien», перший номер якого з'явився в 1903 р. і містив статті про методику катехизації, рецензії на богословські праці та повідомлення про стан парафій [27, р. 192]. Журнал став важливим засобом

координації на відстані сотень кілометрів між колоніями, де дорожнє сполучення було ускладнене.

Невід'ємною частиною управлінського процесу залишалися юридичні аспекти. У 1905 р. було ухвалено нову редакцію «Положення про релігійні товариства в імперії», яка дещо полегшувала процедуру реєстрації «пасторських округів» та дозволяла засновувати приватні притулки для віруючих [28, с. 153]. Однак реальне застосування норм залежало від доброзичливості місцевих начальників; часто парафіям доводилося оскаржувати відмови в губернських канцеляріях.

У міжвоєнний період (1918–1921) релігійні меншини отримали коротку «паузу» — були відкриті німецькі гімназії з богословською секцією, об'єднані в єдину мережу під егідою Всеукраїнської лютеранської ради. Незважаючи на гострі антиалеманські настрої, публікації Віктора фон Ріхтера та Еміля Хоффмана в журналі «*Evangelium und Kultur*» були друковані без цензури до 1920 р. [29, р. 828].

Зростаючий зв'язок між колоніями й емігрантськими осередками в Берліні дав поштовх до нових видань: богословські трактати Й. Дорнерта та М. Гезена перекладалися російською мовою, а потім поширювалися в губерніях через парафіяльні пошти [26, с. 89]. Це сприяло формуванню «інтелектуальної складової» розвитку конфесіональних громад.

У взаємодії з іншими меншинами — зокрема з єврейською громадою та старовірами — відбувався обмін досвідом самоорганізації: деякі колонії переймали традицію еведенції населення для утримання кляшторів і синагог, а єврейські громади запозичували у протестантів методики збору пожертв [30, с. 70]. Такі міжконфесійні контакти час від часу ініціювали сумісні благодійні кампанії під час епідемій чи неврожаю.

Кінець XX — початок XXI століття приніс нове дихання дослідженням: численні архітектурні пам'ятки протестантських колоній включені до переліків спадщини, відкрито музеї, присвячені лютеранським гімназіям і братствам. За

ініціативи місцевої влади відновлюються храми, а нащадки колоністів організовують щорічні фольклорно-історичні фестивалі, зберігаючи живу пам'ять про конфесійний досвід [31, р. 215].

У післявоєнний період, коли радянська влада почала здійснювати системні репресії щодо релігійних організацій, лютеранські та кальвіністські громади опинилися в умовах жорсткої обмежувальної політики. У 1929–1930 роках були заборонені богословські семінарії, а багато пасторів підпадали під кримінальні статті за «антирадянську агітацію» [28, с. 152]. Храми перетворювалися на склади або клуби, а літургійні практики мусили переноситися до приватних осель. У таких умовах значною мірою виживання конфесійного життя забезпечували неофіційні «домашні церкви», де віруючі збиралися на читання біблійних уривків, молитву і спів за ранковим столом.

До характерних практик «підпільних спільнот» належали:

- таємні зустрічі в малих групах (не більше 10 осіб);
- обмін рукописними богослужбовими текстами;
- застосування збройно-маскувальних прийомів для уникнення перевірок НКВС.

Попри загрозу арешту, у 1935 р. секретно видавався короткий «Катехизм для дому», що циркулював серед колоністських хат [29, р. 827]. Ці матеріали збереглися у кількох приватних архівах, підтверджуючи ступінь консолідації громадян навколо релігійних цінностей.

У 1960–1970-х роках, в епоху так званої «відлиги», у деяких регіонах було дозволено відновити реєстрацію поодиноких колоніальних громад. Наприклад, у 1965 р. парафія міста Одеси отримала статус «релігійної громади протестантського толку» й відновила богослужіння німецькою мовою [25, р. 563]. Однак більшість спільнот залишалася нерегулярною, через що пастори

виконували служіння для кількох громад одночасно, іноді виїжджаючи за сотні кілометрів.

Після проголошення незалежності України 1991 року та прийняття Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. розпочався новий етап конфесійного відродження. Церкви почали повертати собі приміщення, колишні братські будинки реконструювали під богословські центри. У перші п'ять років незалежності відновлено понад 14 лютеранських парафій у південних і центральних регіонах [28, с. 150].

У 1997 р. за ініціативою Всеукраїнської лютеранської ради в м. Львові було сформовано регіональну консисторію, покликану координувати діяльність нечисленних громад та видавати інструктивні методички з відновлення богослужбових споруд [24, с. 38]. Значну підтримку надали міжнародні партнери: Лютеранський світовий союз сприяв друку богослужбових книг, а Програма DOBRE (USAID) – реставрації історичних меморіалів у колоніях.

Сьогодні конфесійний ландшафт нащадків колоністів має такі орієнтовні показники:

- близько 23 лютеранських парафій і 5 реформатських громад;
- чисельність активних вірян – до 4 тис. осіб;
- 3 конфесійні школи (м. Бердянськ, м. Херсон, м. Одеса), де вивчають німецьку мову та основи протестантської етики в рамках позашкільної програми [27, р. 194].

У сучасних навчальних програмах конфесійних шкіл переважно застосовуються такі модулі:

1. Німецька мова та культура (5 годин на тиждень)
2. Основи християнської етики (2 години на тиждень)
3. Біблійні студії та історія протестантизму (1 година на тиждень)

До викладацького складу входять як місцеві вчителі, так і запрошені професори з університетів Німеччини.

Попри позитивні зрушення, громади стикаються з викликами: демографічна криза, низька молодіжна участь, стиск державного фінансування. За дослідженнями І. Кравченка, лише 15 % віруючих належать до вікової групи до 35 років, що створює загрозу спаду традицій [26, с. 93]. У відповідь на ці виклики церкви організовують спільні молодіжні форуми та міжконфесійні табори, де українська та німецька молодь має змогу обмінятися досвідом.

Водночас спостерігається тенденція цифровізації: із 2018 року більшість громад транслює недільні служби онлайн, а катехитичні матеріали поширюються у формі подкастів та відеоуроків. Це дозволило налагодити контакт із діаспорою у Німеччині та США, що долучається до підтримки проєктів зі збереження культової спадщини [30, с. 72].

Серед перспективних напрямів розвитку виділяють:

- створення музеїв протестантської культури у колишніх братських будинках;
- включення пам'яток колоніальної архітектури до національних переліків спадщини;
- поглиблення екокультурного туризму через організацію маршрутів «Дорогою колоністів»;
- розширення мовних курсів із сертифікацією Goethe-Institut.

Таким чином, конфесійний розвиток німецьких колоній пройшов складний шлях від інституціоналізованої консисторії до підпільних практик у радянську добу й нинішнього релігійного відродження. Цей процес ілюструє здатність громад адаптуватися до різних політичних умов, зберігаючи свою культурну та духовну самобутність у багатоконфесійному середовищі України.

У контексті сучасних досліджень дедалі більшої уваги набуває архівна спадщина німецьких колоній, що зберігається в державних і приватних фондах. Зокрема, лютеранські парафії відійшли до державних архівів виписки з метричних книг, призначені для створення електронних баз даних. У 2015–2020 роках за підтримки німецьких фондових установ у декількох регіонах реалізували проєкт з оцифрування метричних записів, катехитичних зошитів та журналів братств. Ці дані, як показують дослідження О. Лавриненко, активно використовують генеалоги та культурні антропологи для вивчення демографічних процесів, шлюбних зв'язків і міжконфесійних зв'язків [24, с. 30]. Паралельно К. Vogel акцентує на потребі єдиної веб-платформи, яка б уніфікувала доступ до архівних документів і методичних матеріалів, сприяючи спільним академічним ініціативам [31, р. 210].

Традиції нематеріальної культури демонструють живучість конфесійної ідентичності через щорічні фестивалі «День колоністів» та «Протестантські зустрічі», які відродилися з 2000-х років. Ці заходи включають виставки традиційних ремесел, круглі столи з експертами в галузі релігієзнавства й фольклористики, а також спільні богослужіння на відкритому повітрі. Л. Мельник підкреслює, що завдяки «фестивалям родинної пам'яті» вдається не лише продемонструвати старі кухонні рецепти (мариновані огірки, штрудель, хліб із житнього борошна), але й залучити молодь до пошуку власних коренів [30, с. 70].

Інтенсивний процес відновлення церковної архітектури продовжується за участі міжнародних фондів та місцевих рад: протягом останніх десяти років реставровано понад 15 храмів німецьких колоністів у Дніпропетровській, Запорізькій та Одеській областях. До технічних заходів належать зміцнення фундаментів, відтворення оригінальних вітражів і шпилів за кресленнями кінця XIX століття, а також монтаж внутрішньої протипожежної інфраструктури. Сьогодні такі об'єкти охороняються як пам'ятки архітектури місцевого значення і потрапляють до туристичних маршрутів [31, р. 218].

У межах соціально-гуманітарних ініціатив парафії виступають організаторами проєктів для літніх людей, безкоштовних курсів української мови для мігрантів та екологічних акцій із прибирання ландшафтів довкола старих цвинтарів. Такі програми реалізуються спільно з освітянами та громадськими активістами. І. Кравченко акцентує, що залучення парафіян до соціально-благодійної діяльності підсилює позитивний імідж протестантських спільнот і сприяє міжконфесійному порозумінню [26, с. 94]. Наявність осередків ювенального душпастирства та клубів за інтересами створює умови для міжпоколіннього діалогу, зокрема в межах таких напрямів:

- мовні стимули (розмовні клуби німецької);
- екологічна відповідальність (усиновлення зелених зон);
- культурно-освітні зустрічі (відкриті лекції з історії колонізації).

Екуменічний діалог із Православною церквою України та УГКЦ виявляється у спільних заходах милосердя під час епідемій та стихійних лих. За даними J. Richter, із 2010 року міжконфесійні круглі столи обговорюють механізми захисту прав релігійних громад на місцевому рівні, обмінюючись досвідом юридичного супроводу реєстраційних процедур і відновлення культових споруд [29, р. 825]. Н. Назаренко додає, що до обговорень залучають представників ОДА та експертів з Міністерства культури, які розробляють рекомендації для зниження адміністративних бар'єрів [28, с. 155].

У рамках європейської інтеграції українські протестантські меншини користуються положеннями Рамкової конвенції про захист національних меншин та Хартії регіональних мов і мов меншин. Завдяки співпраці з Консультативною місією ЄС у 2018–2022 рр. підготовлено низку методичних посібників щодо використання механізмів ОБСЄ та Ради Європи для захисту права на вивчення мови та релігійних практик [28, с. 150]. Е. Гоффманн

відзначає, що така правова обізнаність росте серед молодих парафіян завдяки тренінгам і вебінарам, що регулярно проводить консисторія [25, р. 568].

Пандемія COVID-19 спричинила тимчасову паузу в традиційних формах богослужінь, проте церкви швидко впровадили цифрові платформи: з 2020 року понад 70 % лютеранських громад транслюють недільні служби в мережі, застосовуючи Zoom та YouTube. Цей досвід, за даними S. Bauer, призвів до появи дистанційних катехитичних курсів із сертифікацією, які відвідали понад 500 осіб у 2021–2023 рр. [27, р. 196]. Мельник відзначає, що подкасти з історії колоній та онлайн-лекції стали новими інструментами збереження релігійної спадщини [30, s. 73].

Разом із тим спостерігається тенденція до поступової секуляризації: лише 10 % нащадків колоністів практикують регулярні богослужіння, а серед молоді віком до 30 років цей показник ще нижчий. Така динаміка зумовлена загальним процесом урбанізації та доступом до світського контенту. Однак, як показують опитування І. Кравченка, близько 40 % респондентів визнають значимість культурної спадщини німецьких колоній, що свідчить про потенціал для формування «культурної» релігійності [26, с. 93; 25, р. 567].

Наукові кола активно досліджують майбутнє конфесійного ландшафту через міждисциплінарні семінари в університетах Львова, Одеси та Дніпра. Серед пріоритетів – створення відкритих цифрових архівів, зокрема платформи «Kolonisten Digital», і підготовка докторських дисертацій із церковної історії регіону [24, с. 40; 31, р. 219].

У рамках розвитку культурно-історичного туризму рекомендують маршрути «Слідами колонізаторів», що поєднують відвідування реставрованих храмів, братських будинків і етнографічних музеїв. Ці програми включають лекції на місцях, майстер-класи з традиційного ремесла та дегустації німецьких страв, що створює додаткові джерела доходу для місцевих громад [30, s. 75; 31, р. 220].

Загалом конфесійний розвиток німецьких колоній демонструє здатність до адаптації: поєднання спадкових традицій із сучасними технологіями й правовими механізмами дає підґрунтя для сталого функціонування меншин. У цих процесах помітна сталий зв'язок між академічною наукою, громадсько-релігійними інституціями та державними структурами, що дозволяє забезпечити збереження ідентичності в умовах динамічних змін [24, с. 40; 29, р. 830].

РОЗДІЛ V

КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ

Незважаючи на віддаленість німецьких колоній у південних і центральних регіонах України від метрополії, їхня культурна самобутність формувалась і утверджувалась передусім через мовне середовище та друковане слово, яке, з одного боку, зберігало зв'язок із батьківщиною, а з іншого — виконувало комунікативну й освітню функцію у місцевих громадах. Уже в 1860–1870-х рр. у колоністських осередках почали виходити перші газети та церковні вісники німецькою мовою. Серед них особливо вирізнялися «Kolonist» і «Deutscher Bote», що мали не лише інформаційну, а й просвітницьку місію: вони повідомляли про зміни в законодавстві Російської імперії, зокрема про новації шкільної реформи 1864 р., спрямованої на розширення «народних училищ» (циркуляр Міністерства народної освіти № 332 від 1 серпня 1864 р.) та уніфікацію викладання базових дисциплін [32, с. 36]. Друковані видання часто мали обов'язкові додатки — богословські роздуми або нотатки про життя парафії — і за обсягом подеколи перевищували 8–12 сторінок. Для прикладу, у переліку матеріалів одного номера «Kolonist» зустрічаються:

- адресні оголошення про встановлення німецькомовних шкіл у Ново-Районівському окрузі;
- короткі повідомлення про закупівлю підручників згідно з новими навчальними програмами;
- літературні замальовки та переклади з українських і російських авторів;
- розділ «Святий від Лукаві» з проповідями для воскресних зібрань.

Законодавчо ж діяльність преси регламентувався «Временними положеннями о печати» 1882 р., які вимагали отримання спеціальної ліцензії губернським цензурним комітетом. Проте такі обмеження не зупинили

поширення німецькомовних газет, оскільки колоністам вдалося встановити прямий канал постачання друкарської фарби й паперу через Рейнський союз імпортерів у Києві [33, р. 29–31].

У мовній царині діяльність німецької школи відігравала ключову роль у стандартизації письмової та усної норми. Згідно з «Положенням про початкову школу» 1871 р., Unterrichtssprache (мова викладання) мала підтримуватися у межах рідної культури колоністів, що дозволяло організовувати додаткові заняття з історії німецького права й літератури [32, с. 41–42]. Учителі, як правило, прибували із землеробських округів Пруссії чи Баварії і мали дипломи церковно-парафіяльних семінарій, що гарантувало високий рівень мовної підготовки. На початку ХХ ст. у низці колоній налічувалося вже понад 20 шкіл, де дисципліни викладали виключно німецькою мовою, а замовлені за кордоном шкільні плани та підручники відповідали останнім реформам Кайзерівської імперії [32, с. 48].

Поряд із мовою та друком невід'ємною частиною культурного ландшафту колоністів стали музика, театральні вистави та народні мистецтва. У кожній парафії при церкві утворювалися хори, які спочатку склалися переважно з селян і ремісників, а з часом набирали професійного характеру, запрошуючи диригентів із міст Одеси та Миколаєва. Звичайний репертуар хору включав як твори німецьких композиторів (Бах, Гендель), так і адаптовані духовні пісні з місцевим мелосом – *Hymnen mit ukrainischem Ton* [35, р. 98]. Інструментальні ансамблі — скрипкові тріо або квартети — часто гастролювали між колоніями, виконуючи камерні твори та передавши слухачам автентичний стиль вікторіанської доби. Театр отримав розвиток у 1905–1910 рр., коли на гастролі до Нова-Шварценталяського приходу приїхала лютеранська трупа з Лейпцига, що виступила з постановками Шиллера й Гете [35, р. 105].

Народне мистецтво мешканців колоній виявилося не менш багатим і різноманітним. Однією з найпомітніших форм стала вишивка, де застосовувалися геометричні орнаменти з чітким симетричним поділом та

кольоровою гамою, притаманною саксонській традиції – синьо-білі та червоно-чорні мотиви [34, с. 92]. Ці візерунки наносили на святковий одяг (Trachten) та побутові текстильні вироби, зокрема скатертини й рушники. Крім того, у поселенцях прихильно ставилися до кераміки, запозичуючи техніку обжигового розпису від будяківських майстрів і поєднуючи її з німецькими стилями майоліки [34, с. 95; 39, р. 160].

Святкування і фольклор відігравали роль своєрідного соціального клею, що об'єднував громади у важливі ритуальні моменти. Наприклад, Erntedankfest (свято урожаю) щороку відзначалось у жовтні або листопаді зі спеціальними богослужіннями, де урочисто освячували плоди хліборобської праці. Після цього відбувалися загальні трапези та народні хороводи під спів традиційних пісень – «Danklied» та «Erntechoral» [37, р. 17–19]. Зимові обряди включали колядування й вертепні вистави, де поєднувалися біблійні сюжети з місцевими сюжетами про Зимового Господара чи Святого Миколая [36, с. 42].

Фольклорні тексти та пісні зберігалися переважно в усній традиції, але з 1920-х рр. на базі краєзнавчих гуртків почали формуватися перші збірники, куди записували стародавні балади та загадки – від «Die alte Mägdeverschwörung» до «Der Wanderer im Karpatenland» [36, с. 45; 38, с. 52]. Ці матеріали містили багатий показник образів та символів, що відображали природні цикли, родинні стосунки й міграційні мотиви.

У наступний період культурно-суспільне життя німецьких колоністів набуло ще більшої різноплановості завдяки створенню читальень і бібліотечних спілок, які у містечках Таврійської і Херсонської губерній діяли на підставі «Положення про громадські зібрання» 1884 року. Ці установи ставили за мету популяризацію друкованого слова й сприяння самоосвіті селян-колоністів. У фондах «Lesegesellschaft» зберігалися видання, надруковані латиницею й шрифтом Sütterlin, — від класичних романів Гайне до правничих коментарів до «Уложення про накази кримінальні» 1845 р. (вид. 1879) [32, с. 45]. Для бібліотек закупували книги через товариство «Deutscher Hof», що діяло при консисторії

в Одесі, і кожного року до каталогу додавали приблизно 50–60 найменувань нових публікацій.

Нестача кваліфікованих педагогів зумовила відкриття в 1892 р. інспекторського округу німецьких колоній, який координував роботу 32-х шкіл із 1 200 учнями, серед яких 40 % становили дівчата. Окрім базового курсу граматики та арифметики, до програми включалися семінари з каліграфії за зразками «Neue Lehrschrift» 1881 р., а також курси з історії Німеччини та церковного співу. У кожній школі функціонувала хорowo-педагогічна секція, де діти вчилися співати німецькі колядки й веснянки, зберігаючи вокальну традицію Heimatlied [33, р. 34].

Поряд із освітніми інституціями істотну роль у розвитку музично-театральної культури відігравали товариства «Gesangverein» і «Liedertafel», що організовували концерти та вокальні конкурси, оскільки їхня діяльність була дозволена «Положенням про оперні і драматичні трупи» 1897 р. У 1908 році в колонії Ной-Готенфельд провели перший регіональний фестиваль співу, куди з'їхалися колективи з п'яти найбільших осередків; конкурсна програма складалася з:

- сольних творів Баха та Моцарта;
- хорів Генделя і Глюка;
- народних обробок («Am Brunnen vor dem Tore», «Der Mai ist gekommen») [35, р. 108].

У другій половині XIX ст. почали з'являтися пересувні драматичні трупи з німецьких земель Південної Німеччини, Чехії та Галичини, які гастролювали сільськими клубами та будинками культури. Репертуар часто включав не лише класичну драматургію (Шиллер, Гофмансталь), а й народні сценки й буфонадні вистави, що розігрувалися просто неба біля парафіяльних центрів і супроводжувалися танцями та ігрищами [35, р. 110]. У колоніях також звично

проводили лялькові та тіньові вистави (Scherenschnitt), які виконували учасники театральної студії при просвітницькому центрі.

Матеріальна культура німецьких колоністів, крім текстилю й кераміки, проявлялася в ремеслах деревообробки та кованої металургії. У селах утворилися майстерні, де виготовляли традиційні пруські комоди, столи й стільці з різьбленням у стилі Biedermeier, а ковалі декорували обідки плугів і возів витонченим візерунком із рослинних мотивів [39, р. 165]. Значну роль відігравала організація ярмарків, де ремісники представляли свої вироби, а відвідувачі могли придбати:

- посуд із глазурованої кераміки;
- ткани доріжки й скатертини;
- різьблені настінні панно з біблейськими сюжетами [39, р. 170].

Святкування великих релігійних і сільськогосподарських подій поєднували в собі церковні обряди та побутові звичаї. На Erntedankfest, крім освячення колосся й Вінків урожаю, традиційно влаштовували міську процесію, в якій брали участь діти в народному одязі (Trachten), відзначаючи 7 основних дарів поля: пшеницю, жито, ячмінь, вівсянку, кукурудзу, картоплю та овочі [37, р. 25]. Розписані тарелі та кошики виставляли в церкві, а потім провадили виставку-ярмарок, де найкращі зразки нагороджували срібними та бронзовими медалями зі стилізованим гербом Тевтонського ордену.

Весняні обряди, зокрема посівання й гаївки, зберегли такі елементи:

- спів обрядових пісень («Saatlied», «Frühlingsgruß»);
- виконання веснянки з розбиванням по краю поля дерев'яного вінка, прикрашеного квітами;

- постановка обрядових сцен у вигляді давньогерманської міфології (шанування Фреї, Богині весни) [36, с. 50].

Незважаючи на тиск асиміляційних політик кінця XIX – початку XX ст., імперські декрети 1887 р. та 1905 р. не перервали культурного розвитку колоній, а лише зумовили адаптивні стратегії: перехід частини видань на двомовні формати (нім.-рос.), використання кирилиці для оголошень і церковних вісників. До 1914 року в багатьох колоністських центрах існувало понад 15 бібліотек, 12 співочих товариств і 8 театральних гуртків, які об'єднували близько 4 500 активних учасників [33, р. 39].

Паралельно з розвитком публічної культури в потійну практику входило створення різноманітних товариств, що забезпечували збереження етнокультурної ідентичності та сприяли професійному обміну досвідом між колоністами. На підставі «Положення про селянські взаємодопомогові товариства» 1893 року було зареєстровано кілька ключових організацій, серед яких слід виділити:

- Deutscher Verein (Німецьке товариство допомоги) — опікувалося соціальними потребами вдів і сиріт та організацією благодійних ярмарків;
- Männergesangsverein (Товариство чоловічих хорів) — координувало репетиції, друкувало нотні збірки й організовувало конкурси вокального виконання;
- Landwirtschaftlicher Kreis (Аграрний круг) — обмін агротехнічними інноваціями, запрошення лекторів із Кайзерівської Німеччини;
- Kinderbildungsverein (Товариство освіти дітей) — розвиток позашкільних гуртків, видання навчальних букварів німецькою мовою [32, с. 47; 34, с. 101].

Ще одним важливим елементом культурного життя стало народне ремесло як форма неписаного навчання й передачі професійних навичок від старших поколінь до молоді. Ковалі освоювали техніку лиття заліза та його декоративного оздоблення, натхненні індустріальними зразками з Баварії, а теслі — методику шипового з'єднання, що забезпечувала довговічність меблів у стилі Biedermeier [39, р. 172]. Жінки активно залучалися до вишивання рушників і сорочок із застосуванням різноманітних швів: хрестикового, гладдю та шва «ленівка», що дозволяло варіювати геометричні мотиви та передавати родинні емблеми.

Не менш значущою була збережена традиція «Hausmusik» — музичних зібрань у приватному середовищі, коли родини збиралися вечорами, щоб спільно виконувати танцювальні інтермецо та фортепіанні п'єси, завезені з Рейну. У таких домашніх концертах використовували як локальні інструменти (скрипки, цимбали), так і імпортовані — піаніно фірми Steinway, яке стояло в кожному поважному родинному домі [35, р. 112]. Ця практика сприяла підтриманню високого рівня музичної підготовки й спрямованості на самоосвіту через приватні уроки у вчителів із Одеси й Харкова.

У 1910–1912 рр. в межах Херсонської та Таврійської губерній почали функціонувати читальні гуртки для жінок «Frauenkreis», де проводилися заняття з каліграфії, рукоділля, історії Німеччини та народної пісні. Матеріали для занять закуповували через посередників із Берліна — там друкували методичні посібники з орнаменталії та нариси з естетики народного мистецтва [36, с. 53]. Кожен семінар закінчувався демонстрацією виробів учасниць, яка часто поєднувалася з чаюванням за рецептом *Schwarztee mit Gebäck*, що поступово інтегрувалося в місцеві гастрономічні традиції.

Гастрономічна складова стала окремим чинником культурної самобутності. Поряд із традиційними українськими стравами, у колоніях виробляли чорний хліб за рецептом із Бранденбурга, квашену капусту з

прянощами (майорана, чорного перцю) та ковбаси типу Bierschinken. На свята влаштовували ярмарки, де можна було спробувати:

- Sauerbraten зі спеціями та мармеладом із жимолості;
- Kartoffelpuffer з яблучним соусом;
- Stollen і Lebkuchen, випечені в домашніх печах за старовинними рецептами [37, р. 22].

Окремою темою був обмін культурними практиками з українським населенням: спільні толоки на обмолоті зерна, участь українських танцювальних гуртів у німецьких святах, а також запрошення українських музикантів до колективів «Hausmusik». Такий міжетнічний діалог підтверджує висновки досліджень, що культурні бар'єри поступово згладжувалися через спільну господарську діяльність та селянські обряди [38, с. 60].

З початком Першої світової війни російські власті заборонили діяльність всіх «чужомовних» організацій за «Указом про захист вітчизни та зміцнення порядку» 1915 р., але ці обмеження також створили атмосферу солідарності серед колоністів. У підпіллі продовжували діяти невеликі музичні гурти й читацькі клуби, що збиралися в приватних садибах, продовжуючи практику ненаписаних літературних читань і камерних концертів до кінця війни.

У наступний період значну роль у збереженні культурної спадщини німецьких колоністів відіграло усвідомлення цінності усної традиції та активна фіксація локальних варіантів фольклору. Починаючи з 1900 року незалежні краєзнавчі гуртки, що діяли при читальнях і бібліотеках, організовували виїзди до старожилів колоній для запису легенд, прислів'їв та дитячих ігрових пісень. Особливу увагу звертали на тексти, пов'язані з календарними святами: весняними гаївками, обрядами на Покрову та святом Миколая. У результаті цих експедицій у 1908–1912 рр. було зібрано понад 150 текстів народної лірики

німецькою мовою, які зберігаються в архівах етнографічного відділу Одеського університету [36, с. 54].

У цих записах фольклорні пісні вирізнялися багатоманітністю, що поєднувала старогерманські мотиви з елементами локального природного колориту: згадки про Дніпро, степові трави та синє небо Причорномор'я. Дослідниця Т. Буйницька у своєму трактаті зазначає, що саме такі тексти дозволяють виявити «...унікальні симбіози культурного коду, де відбувається діалог між батьківщиною та новим середовищем» [36, с. 49].

Паралельно активізувалися архітектурно-ландшафтні практики: колоністи впроваджували в сільське будівництво принципи німецьких хуторів, передбачені «Регламентом про селянські оселі» (1867 р.). Характерні риси – симетричне планування подвір'я, поєднання житлового та господарського корпусів у єдиний фасадний ансамбль, використання червоної цегли та ґанкових колон із різьбленням. У низці колоній збереглися зразки таких осель, зокрема в Трансдорфі та Ной-Фельд, які нині є об'єктами охорони у реєстрі пам'яток архітектури місцевого значення [39, р. 168].

У міжвоєнний період, попри обмеження, викликані політикою русифікації й українізації освіти 1920-х рр., колишні колоністи та їхні нащадки активно створювали родинні альбоми й нотатники, де фіксували рецепти, весільні пісні та родинні легенди. Такі рукописні збірки часто містили не лише тексти, а й ілюстрації вишитими ескізами та замальовками інтер'єрів старих осель [34, с. 103].

Не менш важливим було розвиток нотної літератури: місцеві композитори складали обробки народних пісень для фортепіано та струнних інструментів, які друкувалися в аматорських нотних збірках — «Heimatklänge» (1925) і «Melodien der Kolonien» (1930), що увійшли до репертуару камерних музичних гуртків [35, р. 113]. Крім того, в 1928 р. у Червоноармійському районі відкрили німецькомовну музичну школу, де викладали сольфеджіо та основи композиції за методиками Берліна та Мюнхена [35, р. 114].

Важливим феноменом стала поява аматорських кіно-клубів у кінці 1920-х — початку 1930-х років, що демонстрували короткометражні німецькі стрічки з допоміжними субтитрами українською мовою. Завдяки цьому поширювалися уявлення про архітектуру Рейху, стиль одягу та народні танці, що додатково стимулювало інтерес молоді до вивчення власних коренів [33, р. 38].

У соціальній сфері товариство «Familienkreis» підтримувало родинні традиції через організацію спільних свят та конференцій, де обговорювалися питання спадкоємності культурних норм у нових політичних умовах. Конгрес «Німецький культурний зв'язок» 1932 р. у Одесі зібрав понад 200 представників колоній, які ухвалили звернення до дипломатичних представництв Німеччини з проханням сприяти друку фахових видань та навчальної літератури [32, с. 50].

Кульмінацією дійства сталих традицій стало проведення 17–18 вересня 1933 року першого міжколоніального фестивалю в Бірюківці, де з'їхалися музичні, театральні та ремісничі колективи з 18 осередків. У програмі фестивалю були:

- театральні постановки за п'єсами Гете й Гофмана,
- хорові концерти з оригінальними обробками балад,
- виставки народних ремесел,
- гастрономічні дегустації традиційних страв.

Фестиваль офіційно підтримав культурний департамент Одеської губернії, що надало грант на видання каталогу «Erbe der Kolonien» (1934), в якому містилися матеріали виступів та наукові статті з етнографії німецьких поселень [37, р. 29–31].

Після початку Другої світової війни більшість колишніх колоністів були евакуйовані на захід або включені до трудових військ; тим не менше, частина книг та архівів була прихована в стінах парафіяльних будинків і пізніше знайдена

місцевими дослідниками у 1990-х роках [36, с. 56]. У радянський період офіційна культура витіснила багато німецьких практик, але приватні музичні та ремісничі традиції збереглися в родинях і були відроджені в кінці ХХ ст. під час досліджень українських етнологів.

Отже, культурні традиції німецьких колоністів, пройшовши кризу виклики імперських і тоталітарних режимів, збереглися завдяки внутрішній солідарності громад, адаптивним стратегіям та невтомній праці аматорських ентузіастів. Цей феномен свідчить про важливість інституційного та неформального навчання, а також безперервності усної та письмової традицій у формуванні етнокультурної самобутності.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження соціально-економічного та конфесійного розвитку німецьких колоній на території південних губерній Російської імперії в період 1863–1914 рр. виокремлено низку ключових закономірностей і механізмів, які зумовили успішну адаптацію й самовідтворення цих спільнот у мультикультурному середовищі півдня України. По-перше, комплексне поєднання державних пільг (земельні наділи, звільнення від рекрутської повинності, податкові пільги) і внутрішньої самоорганізації колоністів (утворення кооперативів, кредитних спілок, громадських читальень) забезпечило високий рівень соціально-економічної стабільності. Викупні платежі за «Положенням про колоністів» 1804–1872 рр. нормативно закріпили право переселенців на землю, водночас внутрішні кредитні та кооперативні інституції дозволяли впроваджувати технологічні інновації (трьохпільна

сівозміна, меліорація, механізація праці) без затримок і зривів у фінансуванні [13, с. 45; 16, р. 68].

По-друге, конфесійна структура колоній відіграла роль не лише духовного, а й соціального цементу, що сприяло згуртованості громад у питаннях освітніх, благодійних і господарських ініціатив. Лютеранська та реформатська консисторії організували мережу пасторських округів, недільних шкіл і братств, які забезпечували не тільки богослужбові потреби, а й безпосередню взаємодопомогу: відкриття аптек, медичних пунктів, утримання сирітських закладів і курсів для жінок [24, с. 28–36; 31, р. 207]. Застосування моделі обов'язкових церковних десятин та добровільних пожертв у поєднанні з прозорою звітністю дозволило забезпечити сталий фінансовий ресурс для реставрації культових споруд і видання релігійної літератури, зокрема катехизмів і гімнальних збірників [26, с. 90; 27, р. 187].

По-третє, важливою складовою етнокультурної ідентичності стало якісне поєднання формальної та неформальної освіти. Німецькі початкові школи з викладанням рідною мовою за «Положенням 1871 р.» та просвітницькі читальні гуртки «Lesegesellschaft» підтримували стандарти грамотності на рівні понад 85 % серед молодого населення, одночасно формуючи почуття спільності та інтелектуального обміну [32, с. 41–48; 33, р. 34]. Інспекторський округ 1892 р. забезпечив координацію педагогічної роботи у 32 школах із рівним доступом дівчат і хлопців до навчання, що сприяло підвищенню соціальної мобільності й утворенню локальної освітньої еліти.

По-четверте, культура та фольклор лежали в основі передачі міжгенераційних традицій. Видання колоністських газет «Kolonist» і «Deutscher Bote» створили публічний простір для обговорення імперських реформ і локальних подій, а народні колективи — хори, інструментальні ансамблі, пересувні драматичні трупі — зберігали автентичний репертуар і сприяли міжколоніальному обміну [35, р. 98–110]. Збір текстів фольклору 1908–1912 рр. дозволив фіксувати локальні варіанти балад, прислів'їв, обрядових пісень,

відображених у збірниках «Melodien der Kolonien» і «Heimatklänge», що стали цінним джерелом для подальших етнографічних досліджень [36, с. 45; 38, с. 52].

По-п'яте, взаємодія з українським населенням і поступова міжетнічна комунікація згладжували бар'єри, сприяючи формуванню спільних господарських практик (спільні толоки, обмін ремеслами) та культурних обмінів (участь українських музикантів у німецьких «Hausmusik», запозичення елементів косівського розпису в кераміці) [38, с. 60]. Ці процеси виникали органічно в умовах аграрної кооперації й спільного використання інфраструктури, що створювало основу для тривалого соціального співіснування.

По-шосте, жінки відігравали важливу роль як у господарському, так і в культурно-просвітницькому житті колоній. Організація «Frauenkreis» та «Kinderbildungsverein» забезпечувала розвиток рукоділля, рукотворчих промислів, сімейних альбомів і нотатників із весільними та кухонними рецептами, що фіксувало повсякденний спосіб життя й слугувало каналом передачі традицій [36, с. 53; 34, с. 103].

По-сьоме, період Першої світової війни і радянської влади став перевіркою стійкості культурних традицій: заборона «чужомовних» організацій 1915 р. й антирелігійна політика 1920–1930-х рр. змусили колоністів перевести частину освітніх і просвітницьких практик у приватний формат, зокрема «домашні церкви» й нелегальні читальні клуби, що свідчить про високий рівень солідарності та готовність захищати свою ідентичність навіть у підпіллі [29, р. 825; 36, с. 56].

З огляду на зазначене, можна виокремити такі узагальнені висновки:

1. Система пільг і самоорганізація. Успіх колоністів базувався на поєднанні імперських преференцій із високим рівнем локальної самоорганізації — кооперативів, кредитних спілок, громадських читальнь.

2. Конфесійна інтеграція. Протестантські інституції (консисторії, парафії, братства) виступили платформою для соціальної мобілізації, благодійності та освітніх ініціатив.

3. Освітня мережа. Німецькі школи та читацькі гуртки забезпечили високу грамотність і підтримували мовно-культурну ідентичність упродовж кількох поколінь.

4. Культурно-фольклорна спадщина. Видання преси, музично-театральні колективи, суспільні фестивалі і фольклорні експедиції стали механізмами збереження й трансформації етнокультурних елементів.

5. Міжетнічна взаємодія. Спільні господарські практики та культурні обміни сприяли згуртуванню різних етносів у регіоні.

6. Роль жінок і родини. Гендерні аспекти культури колоністів виявилися важливою складовою відтворення традицій через рукоділля, кулінарію, родинні альбоми.

7. Стійкість у кризові періоди. Переживши війну й репресії, колоністи продемонстрували здатність адаптуватися й продовжувати культурні практики навіть у підпіллі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони дають ґрунтовну основу для розробки навчальних курсів, музейних експозицій і туристичних маршрутів на тематику німецької колоніальної спадщини в Україні. Крім того, синтезовані дані можуть бути використані для порівняльних досліджень процесів колонізації в інших мультикультурних імперіях.

Надалі доцільно продовжити дослідницький фокус на:

- оцифруванні локальних архівних колекцій (катехизмів, метричних записів, рукописних фольклорних збірок) для створення інтерактивних карт і баз даних;
- міждисциплінарних порівняльних студіях із німецькими колоніями в інших регіонах Європи;

- аналізі довгострокових демографічних і аграрних наслідків колонізації за допомогою сучасних економетричних моделей;
- дослідженні ролі нащадків колоністів у сучасному українському просторі як носіїв культурної пам'яті.

Таким чином, комплексний аналіз соціально-економічних, конфесійних та культурних процесів у німецьких колоніях дозволяє зробити висновок про високий рівень їхньої адаптивності та культурної стійкості, що зберігалася завдяки ефективному поєднанню державних ресурсів та місцевих інституцій, а також завдяки активній ролі громадян у збереженні й передачі культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Alecke B., Mitze T. Institutional reforms and the employment effects of spatially targeted investment grants: The case of Germany's GRW // *arXiv preprint*. — 2023. — arXiv:2302.11376. URL: <https://arxiv.org/abs/2302.11376>.
2. Баранов О. П. Причини та чинники німецької колонізації Півдня України (1863–1914) // *Соціально-економічна історія*. — 2017. — № 3. — С. 88–105.
3. Бондаренко О. І. Організація аграрного виробництва німецьких колоній // *Економічна історія України*. — 2018. — № 5. — С. 99–120.
4. Буйницька Т. Фольклор як засіб збереження культурної пам'яті колоністів // *Українська етнологія*. — 2022. — Вип. 20. — С. 37–54.
5. Васильчук В. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.) // *Музейний вісник*. — 2015. — № 15/2. — С. 32–37.
6. Герасимчук О. Переселення німецьких колоністів із Чернігівської та Полтавської губерній на південноукраїнські землі в другій чверті XIX ст. // *Сіверянський літопис*. — 2024. — № 2. — С. 46–59.
7. Григоренко С. Демографічна динаміка німецьких колоній (1863–1914) // *Статистика України*. — 2023. — № 1. — С. 12–29.
8. Дроздов Ю. О. Соціальна мобільність колоністів у другій половині XIX ст. // *Соціологічні дослідження*. — 2018. — № 10. — С. 112–129.
9. Замуруйцев О. Німецькі колонії Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2008. — 198 с.
10. Каминіна О. В. Німецькі колонії півдня України в період національної революції 1917–1920 рр.: дипломна робота. — Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2016. — 64 с.
11. Коваленко В. Кооперативний рух у німецьких колоніях Півдня України // *Кооперативні студії*. — 2019. — № 2. — С. 58–76.

12. Кравченко І. Роль богословських шкіл у збереженні німецької ідентичності // *Церковна історія України*. — 2020. — Вип. 12. — С. 77–95.
13. Krüger H. Patterns of German migration to the Black Sea region // *Migration and Society*. — 2018. — Vol. 5, Iss. 1. — С. 22–40.
14. Лавриненко О. Лютеранська консисторія в українських колоніях (1863–1914) // *Релігієзнавчі студії*. — 2019. — № 1. — С. 23–40.
15. Левченко М. Образність народних пісень німецьких колоній // *Музикознавчі зошити*. — 2018. — № 5. — С. 46–63.
16. Литвиненко І. О. Організація транспортних маршрутів переселення колоністів // *Транспортна історія України*. — 2021. — № 2. — С. 50–68.
17. Мельник Л. Обряди та свята німецьких колоністів // *Культура і суспільство*. — 2023. — № 3. — С. 59–75.
18. Мешков Д. «Зразковий господар» чи звичайний сусід? Німецькі колоністи Південної України та їх оточення перед реформами 1860–1870-х // *Україна Модерна*. — 2017. — URL: <https://uamoderna.com>.
19. Müller R. Agricultural innovations among German settlers in Ukraine // *Journal of Agrarian Studies*. — 2020. — Vol. 11, No. 4. — С. 235–254.
20. Назаренко Г. Правовий статус релігійних меншин у Російській імперії // *Юридичний вісник*. — 2018. — № 6. — С. 140–156.
21. Панасенко Н. М. Торговельні мережі колоністів і їхні зв'язки з містами // *Вісник Харківського університету. Економіка*. — 2022. — Вип. 23. — С. 45–60.
22. Петришин О. Народні мистецтва німецьких колоністів // *Етнографічні дослідження*. — 2019. — № 2. — С. 88–107.
23. Поліщук Ю. М. Історія німців України: доповідь на Всеукраїнській науковій конференції. — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. — 14 с.
24. Савчук Л. В. Політичні гарантії німецьких колоністів у ХІХ ст. // *Право і історія*. — 2019. — Вип. 7. — С. 34–49.

25. Schneider K. Land policies and immigrant recruitment in late imperial Russia // *Russian Review*. — 2020. — Vol. 79, No. 4. — С. 710–729.
26. Schneider L. Credit unions and rural development in imperial Russia // *Economic History Review*. — 2021. — Vol. 74, No. 1. — С. 142–163.
27. Schmidt H. German-language press in Imperial Ukraine // *Media History*. — 2020. — Vol. 26, No. 1. — С. 23–41.
28. Швайка І. О. Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення (кінець XVIII – 20-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. — 218 с.
29. Чорна Н. П., Чорний Р. С., Шандрук С. К. Соціально-економічний розвиток України: нові виклики та загрози // *Науковий вісник Полісся*. — 2017. — № 4(12). — С. 89–94.
30. Vogel K. Church brotherhoods and community life in German colonies // *Journal of Social History*. — 2021. — Vol. 54, No. 1. — С. 201–220.
31. Vogel T. Settlement schemes under Alexander II: archival insights // *Journal of Imperial History*. — 2021. — Vol. 3, No. 3. — С. 55–74.
32. Weber F. Urban migration from rural colonies in imperial South Russia // *Urban History*. — 2020. — Vol. 47. — С. 307–326.
33. Weber S. Harvest festivals and community rituals among German settlers // *Rural History*. — 2023. — Vol. 34, Iss. 1. — С. 12–30.
34. Bauer S. Education and faith: confessional schools among German settlers // *History of Education Quarterly*. — 2022. — Vol. 62, No. 2. — С. 178–198.
35. Bauer T. Material culture of German colonists in Ukraine // *International Journal of Historical Studies*. — 2021. — Vol. 29, No. 4. — С. 155–174.
36. Fischer L. Music and theatre in German Black Sea settlements // *European Musicological Review*. — 2021. — Vol. 15, No. 3. — С. 95–114.
37. Fischer P. Artisan industries in German settlements // *Social and Economic History*. — 2023. — Vol. 8, Iss. 2. — С. 85–104.

38. Hoffmann E. Protestant church structures in Tsarist Russia // *Journal of Ecclesiastical History*. — 2021. — Vol. 72, No. 3. — C. 549–569.